

Ronesans

Abdusamet Yîgît

weşanên

.
. .
. .
. .

Ronesans
@Abdusamet yigit
Weşanên felsefeyê
2019-Almanya-Berlin
Grafik: Zendî şîyar

.
ISBN 968-4-940996-30-9

Pêşgotin:

Ronesans wê weke demek ku wê di destpêkê de wê, bi çandî, felsefeyî, hûnerî û hwd re wê pêşkeve û wê, weke demekê wê pêşkeve bê. Di serî de wê ev dem wê bi têtînek weke nerînê ku wê pêşkeve û wê, di nava jîyanê de wê, weke 'nerînek nû' wê pêşkeve. Ronesans wê bi pêşketina wê re wê, encamên wê yên bi zanîn û felsefeyî wê xwe bidina dîyarkirin û wê li demê wê serwer bibin. Di serî de wê, di demê de wê li ser têrbûna bi aqilî û zanîna a serdema navîn re wê, di warê felsefeyê, hûnerê, awadaniyê, teknikê, musikê, wêjeyê û hwd re wê xwe bide dîyarkirin.

Di serî de wê, ronesans wê weke bi pêşketina têtîna humanismê re wê pêşkeve û wê xwe bide dîyarkirin. Humanism wê ji aliyê felsefeyî û hwd ve wê, weke nerînekê û têtîhiştin û hişmendîya wê ya li ser mirov re ku wê bi awayekê pirralî wê xwe bide dîyarkirin û wê bibê.

Di serî de wê dema ku wê bahsa ronesansê wê were kirin wê di warê felsefeyê de wê weke jinûve kifşkirin, bûyin û hwd re wê ji wê were bahskirin. Ew jî wê di wê temenê de wê bahsa wê were kirin ku wê, di wê demê de wê, bi felsefeya demê a ku ew ji nûve wê weke bivejê re wê, di awayekê de wê xwe bide dîyarkirin û wê pêşkeve.

Ronesans wê hem rêya weke jinûve kifşkirin û vejandina hizrên felsefeyê û hem jî li ser wê re ku wê bi pêşxistina nêzîkatîyên rewşenbîrî û ankû entellektuelî û hwd re wê di rengekê de wê dikarê wê şîrovebikê. Bi rengê hizirkirinê bi wê, nerînek layiq û hwd wê pêşkeve. Di dewama wê de wê, li gorî hizirvanên weke Rodney stark wê, li demên serdema navîn ên navê ku wê di nava têtîha xiristiyanîyetê û ya kapital de wê li ser temenê pêşketina temenê bazirgeniyê ku wê, levkirin (zawaca) wê pêşkeve wê hin bi hin wê temenê wê biafirê. Di wê demê de wê bajarwelatên itali ku wê di bin seh û bandûra dêrê de bin wê hin bi hin wê bidest ji wê dîrkevin û wê, xwe bi serê xwe bidina dîyarkirin. Di wê temenê de wê, ya kuwê temenê wê biafirênê wê weke ku wê bi pêşketina 'şoreşa bazirgeniyê' re ku wê bibê re wê destpêbikê wê bê hanîn li ser ziman. Di wê demê de wê, li giştîya dînyê wê, bi zêhnî, sehî û hişmendî

wê weke kifşkirinek wê bibê. weke 'dema keşfan' jî wê ev dem wê ji wê aliyê ve wê were şîrovekirin û wê were hanîn li ser ziman.

Lê wê dema ku em ji aliyekê din ve wê, ji aliyê hizrî ve wê werênê ser ziman wê, di demên pêşî ên destpêkê ku wê temenê destpêka ronansê wê biafirênin li dora sedsale 13'în û pê de wê, hizirvan û hûnervanên weke Dante (1265-1321), Petrarca (1304-1374), Giotto di Bondone (1267-1337), û hwd wê weke hizirvan û humanistên demê wê derkevin li pêş.

Weki din di warê hûnerî de ku wê navê wan wê were ser ziman ên weke Brunelleschi, Ghiberti, Donatello, Masaccio, da-vinci û hwd wê bibin. Ew jî wê, di wê çerçoveyê de wê navê wan wê derkeve li pêş. Di wê demê de wê, dema ku em ji aliyê hûnerî û hwd ve binerê wê were dîtin ku wê pêşketinek zêde li berçav wê bi awadanî û hwd re wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Awadaniya dema ronansê wê di wê çerçoveyê de wê, bi pêjnên xwe yê ku ew bi wan dihê dîtin re wê bale mirov wê bikişênê û wê derkeve li pêş.

Weki din wê, di wê demê de wê vebûna li dînya derve û pêşketina tîkiliya deverên din ên dînya û parzemînan wê li hev wê, ji aliyekê din ve jî wê temenê wê biafirênê.

Li ser temenê wê yê çandî û şertûmercên wê ku mirov li wê bihizirê, bi pêşketina kesên weke perwerdekirî û bi wan re pêşketina nerînan nû re wê di renekê de wê bi wê re wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Wê mijare zanîne ku mirov wê li wê binerê wê, piştî şoreşa copernicos û kapler û heta ya bruno, gelilei û newton û hwd wê, di renekê de wê, bi wê re wê, pêşketinek mazin wê bibê. Di warê tîgînek zanistî û di bin wê navê û gotinê de wê di temenekê şewayî de bi hizirkirinên xwe yê li ser xwezayê û hwd re wê, hizirvanên weke bacon wê bi hizrên ku wê werênina ser ziman wê bandûra wan wê xwe di wê demê de wê bi zêdeyî wê bide dîyarkirin.

Di wê demê de wê bi roterikî wê zimanekê nû wê pêşkeve, wê ziman û

-----

*Strathern, Paul(2003) The Medici: Godfathers of the Renaissance

* Fried, Michael (1998). Art and Objecthood. Chicago: University of Chicago Press

*Albrow, Martin(1997), The Global Age: state and society beyond modernity, Stanford University Press

*Proctor, M.; Yeo, P. (1973). The Pollination of Flowers, New Naturalist series. London: Harper Collins

zanîna ziman û pêşketina wê û serwerîya wê derkeve li pêş. Bi wê re wê, bi zimanî wê, berhemên wêjeyî û hwd wê, hin bi hin wê derkevin li pêş.

Weke din wê hizirvan û filosofên hizra ramyariyê, ên weke bidon, grotius, montagne, hobbes, Rousseau û heta Machiavelli û hwd wê, di awayekê de wê derkevina li pêş. Bi hizrên ku wê werina ser ziman wê li ser mijarên civakî û hwd wê, nerînek nû wê bi xwe re wê, biafirênin û wê bi wê re wê derkevina li pêş. Di wê demê de wê, di warê têgihên felsefeyê û hwd de wê, filosofên weke descartes, hume, locke û hwd wê navê wan wê derkeve li pêş. Wê bi hizrên xwe wê çerçoveyek hizrî a zanînî wê biafirênin. Di warê zanistên din ên weke tendurustê, derûniyê, civaknasiyê, biolojiyê û hwd jî wê, di dewama wê de wê pêşkevinên ku wê bi wê re wê bibin. Ev alî jî wê weke aliyna ku wê bi wan re wê bi hizrên ku wê li ser wan re wê pêşkevin wê bibin. Zanîna felsefeyê wê, bi zanyerî wê, pêşkeve ê wê bingihê xwe yê zanistî pêşkeve wê, biafirêne. Ji aliyê zanistî ve wê, bi hizrên ku wê bi wê re wê, bibin re wê hin bi hin wê pêşkeve û wê derkeve li pêş.

Ronesans wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê weke nerînek nû a bi zanîn û zanistî ku wê pêşkeve re wê bahsa wê were kirin. **Weke** nerînekê wê demê a serdema navîn ku mirov, ji aliyê Xwûdê ve di cihanê de cih girtibû. Her tişt ji berê ve hatibû diyarkirin û azadiya we kêmbû. Mirov di hiyerarşiyên civakî yên hişk de dijiya û neçar ma ku bi pozîsyona xwe ya ku ji hêla Xwûdê ve "xwestî" ye, bisekine. Her kes beşdarî kolektîvîsmeke olî ya mezin dibû, ji ber vê yekê ferdperestî tûnebû. Dêr di Serdema Navîn de xwediyê yekdestdariyê bû û bi wê ku wê bi gefên li ser jiyana piştî mirinê wê li mirov bixwê re wê, mirov bi wê di bin dest de wê bigirta ba. Ber vê yekê mirov, dibû weke korbaniyek hesan ê di destê desthilatîyê de bo desthilatîyê û ji bo wê bi hesanî ku ew werê bikarhanîn. Ev wê weke nûqtetek ku wê ji wê êdî wê di dema ronesansê de wê dest bi lêpîrsînê wê were kirin jî bê. Bi re wê weke serfrakirinên li hemberî wê êdî wê di rengekê û awayekê de wê xwe bi wê re wê, di reng û awayekê de wê bide diyarkirin. **Awayê** nerîna serdema navîn a li ser çanda dêrê û nerîna li ser jiyana di Ronesansê de hate şikandin. Di vir de, mirov di wê hizrê de bû ku her kes xwediyê nîrxê xwe ya.

-----

*Sverre Bagge: Europa tar form : år 300 til 1350 Vanligst brukte innføringsverk i middelalderhistorie ved norske universitet. Cappelen 2004 (1.utg. 1986)

*Leidulf Melve(2016) **Hva er Middelalderen?** i Hva er-serien Universitetsforlaget

Di dewama wê de wê, humanîzm di Ronesansê de weke nerînekê wê bi wê yekê derket li holê. Humanîst incilê (mizginê) lêkolîn dikin û bi wê bi giranî li ser wê yekê ew dihizirin ku mirov di sûretê Xwûdê de hatiye afirandin. Humanîst nerînên têkiliyên desthilatdariyê yên kevn jî destan herê nakin. Wê bi serê xwebûnê, bi xwebûnê, azadiyê û wîna mirov wê weke aliyên ku wê bi wan bihizirin û wê li ser wê çerçoveyê de wê, derxina li pêûş bin. Di Ronesansê de wê, nerîn û perspektîfa navendî ku wê derkeve li pêş wê, bi kûrahî û perspektîfê ku ew wê diafirîne wê, weke nerînekê ku wê mirov wê derxê li pêş û raxê ber çavan bê.

Abdusamet Yigit

Destpêk: ronesans

Ronesans wê weke demek ku wê weke destpêka bi pêşketina re wê li rojava wê piştî demek dirêj a weke ya serdema navîn ku wê pêşkeve re wê li ser wê re pêşkeve. Di wê temenê de wê, mijare ronesansê wê dema ku mirov wê werênê ser ziman wê di serî de wê, di rengekê de wê, heta roja me wê li ser temenekê aqilî wê were şîrovekirin. Bi rastî jî wê di wê demê de wê gelek zaneyên demê ku wê bi aqilê xwe re wê bingihê mazin wê ji wê re wê çêbikin wê were dîtin. Li rojava piştî dema ronesansê a karolenjê ku wê tevgerîyek wê bibê û li rojhilat di dema eyûbîyan de bi heman rengê ku weke dema hasbanî a ronesansê jî wê dikarê di şêwayekê de wê bi nav bikê wê, weke demek pêşketî a li pêş wê şîrovebikê. Dema hasbanî wê di rengekê de wê, piştî sedsale 10' min û pê de ku wê navenda wê navenda kurdistanê weke ji cizirabota û heta amedê û hwd bê wê, di rengekê de wê bi wê re wê bibê. Tenê berhem û pirtûkên ku wê di medreseya mazin a amedê de wê bîn berhevkin di dema merwanîyan de wê, ser milyonekê zêdetir wê bahsa wan bê kirin. Bi heman rengê wê medreseya sor a cizirabota ji gotinan ku mirov wê fahmdikê wê ne kêmî wê bê.

Di awayekê de wê, bi wê re wê, piştî wê jî wê li ser wê temenê wê, zanînen ku wê di dewama wê de wê werina pêşxistin wê bibin. Li ser wê temenê wê çerçoveyek civakî ku wê were perwerdekirin û wê bi zanîne wê hin bi hin wê mazin bibê were dîtin. Ev dema ku em li kurdistanê wê di wê demê de wê dikarin wê weke demek ronesansê wê bi navbikin wê di wê temenê de ku wê, heta demên eyûbîyan wê xwe bidomênê û piştî

wê hin bi hin wê weke di encama pêvajoyên hêrîşên li herêmê ên selçûqîyan, mogol, tataran û hwd ku wê heta dema osmaniyan û hwd wê bibê wê were ji holê rakirin.

Piştî wê êdî wê demek din a tarî wê di wê temenê de wê li herêmê êdî wê destpê bikê û wê pêvajoyên civakî û şariştanî ên bi tengezerî û hwd wê, di wê temenê de wê, were dîtîn ku wê destpê bikin. Piştî wê demê wê di wê rengê de wê pêvajoyek zêde mazin wê xwe di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Li herêmên anatolia wê hebûna bizansê ku mirov wê bahsa wê bikê wê di wê de wê berheviyek zêde mazin a bi zanîne û hwd wê di wê temenê de wê were dîtîn ku wê hebê û wê, bi wê rengê wê ev wê, xwe weke bingihêkê pêşketinîê ê bi zanîne wê hin bi hin wê li herêmê wê bide dîyarkirin.

Bi teybetî li rojava wê, di wê xatê de wê, ku em di çerçoveya xatek ronesansî wê di wê temenê de wê bahsa wê bikin wê, di wê rengê de ji wê dema kurdistanê wê encamên wê yên giring wê bibin. Wekî din wê, bandûra bizansê jî wê mirov bi wê zanîna di wê de berhev wê mirov nikaribê wê ji nedîtî ve wê were. Weki din wê, di wê demê de wê dema ku wê tevgera ronesansî a karolenjê wê pêşkeve li europa û hwd wê, bi wê re wê, di aslê xwe de wê di dewama wan pêşketinên ku me bi navkirin de wê di rengekê de wê hin bi hin wê li herêmê wê bi xosletên xwe re wê were dîtîn ku wê pêşveçûnek bi aqil û zanîne re wê di wê temenê de wê bi wê rengê wê bibê. di dema xanadana karolenjê de wê key û ankû imparatorên wê wê di rengekê de wê dest dana berhevkirinê a di wê çerçoveyê de wê bikin. Ev berheviyên ku ew dikin wê piştî wê bê temenê wê tevgerêna bi ronakbirî û zanîni ku wê pêşkeve.

Di awayekê din de jî wê li herêmê wê, di wê temenê de wê were dîtîn ku wê pêşveçûnên mazin wê di rengekê de wê bi aqilî wê di wê rengê d ewê bibin. Li rojava wê, di wê çerçoveyê de wê, çanda karolenjê wê bandûrê wê bi aqilî wê ji ve wê bi têgînên weke yên pêşketina bajaran, faodalên demê û hwd de wê xwe bide dîyarkirin. Ev jî wê çend sed salan wê weke demekê di wê demê û piştî de wê bê temenê ji xwe de ponijînê û kûrbûnê ku wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke

-----
*Dahl, Gunnar (2002) Gud, pengar och moral i affärslivets gryning

*A History of World Societies (2007, 7th. edition) redaktörer: McKay, Hill, Buckler, Ebrey

ku wê bibê.

Di dewama wê de wê dikarin wê werênina ser ziman wê weke aliyekê wê yê din jî wê di wê rengê de wê, werênina ser ziman. Di mijare têngîna civakî û pêşketinên wê de wê êdî wê di wê rengê de wê bi wê re wê bibin.

Di çerçoveya rêpirsînên weke bi ku em bi hizrên filosofên weke qûdat hemedênî bê û ankû Er-rawandî û hwd bê ku mirov wê werênê ser ziman wê li herêmê temenekê lêpirsînê wê bi xwe re wê werênê. Di dewama wê de wê, suhrewerdî, û heta halac û nesimê û hwd wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman.

Mijare bi hizirkirinê ên demê ku wê bibin wê li ser wê temenê wê di rengê de wê bi xwe re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin. Pêvajoyên hizirkirinê wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare hizirkirinê wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Li rojhilat wê bi felsefeyê îşraqîyê a suhrewerdî û hwd re wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê, weke têngînek rohnîyê bê. ku em bi têngînek metaforî û ankû morfolojîkî li wê gotina suhrewerdî wê li wê bihizirin wê di wê temenê de wê weke têngînek zêde giring wê di wê çerçoveyê de wê karibê wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Wê bi wê re wê çerçoveyek hizirkirinê wê biafirê. Er-rawandî wê bi nivîsandina felsefeya xwe ya wê gelek berhemana wê li şûn xwe wê bihêlê û wê lêpirsînên di nava aqilê teolojîkî de wê bikê di wê temenê de wê, di dîmenekê de wê, wê têkiliya nava bawerî û aqil û hwd wê, di awayekê de wê bi kirdeyî wê weke ku wê bixwezî ku ew wê li wê bihizirin. Wê, ya ku ew wê weke nepeniyê wê çî bê û ne çî bê wê dema ku em di dewama wê de wê li felsefeya şehrezorî binerî wê bi wê re wê di renekê de wê bi têngîhiştînek metafîzîkî û lêpirsîner a di wê çerçoveyê de wê karibê li ser wê têngîna teolojiya felsefeyî a nepeniyî re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Di dîmenekê de wê, were dîtin ku wê şîroveyan ku wê di dema merwanîyan de wê were kirin wê di wê temenê de wê, di renekê de wê têngînek berfireh wê biafirênê. Ev filosofên ku me navê wan hildan wê weke gelek filosofên din wê zaroyê wê pêvajoya ronesansî a dema hasbanî bin ku wê piştî wê werin bin. Di wê çerçoveyê de wê, di wê demê de wê, lêpirsînên bi zanîn û hişmendiyê û têngîhiştînen bi aqilê dahûrî û rasyonali û hwd ku wê filosofên weke suhrewerdî û hwd wê

bikin wê di wê temenê de wê, zêde giring bin ku mirov wan dúbare û dúbare kifşbikin û karibin werênina ser ziman bê.

Di wê demê de wê, filosofên weke ismailê cizirî ên Kifşkar û ku ew têngnek mekanîkî a fizîkî ew dihizirin wê di wê rengê de wê karibê bahsa wan bikê. Ku dîsa wê taqabûlî wê demê wê bikê ji metamatikzanên weke merwazî û heta dinwerî, xwarismî û heta battanî û fexredinê axlatî û hwd wê karibê di wê temenê de wan di wê demê de bi temenekê baş ên hizirkirinê werênê ser ziman bê. Di dewama wê de wê, filosofên weke ji ibni rûşd û ibni sina, ferabî, el-kindî û hwd dikarê di wê temenê de ku wê bi felsefeyê û şîroveyên wan ên felsefeyê ku wê felsefeya demêmn kevnera wê di renekê de wê şîrovebikin li gorî dema xwe û wê di wê demê de wê hinek herikinan wê di wê çerçoveyê de wê bi felsefeyî wê pêşbixin wê werina dîtin.

Tusî û axlatî wê, mijarên weke astronomiyê jî wê di wê temenê de wê pêşbixin. Lê battanî^(*) û heta el-Isa^(**) ku em dikarin bahsa wî bikin wê di nava felsefeya wan de wê têngîna fizîka dinamikî û bi wê hizirkirinê û hwd wê were dîtin ku wê bibê. Di wê temenê de wê mijare fizîka dinamikî wê were dîtin ku ew li wê dihizirin û wê bi wê re wê di renekê de wê werênina ser ziman. El-battanî wê bixwezê di nava cembere wê de wê girtinên rojê wê çawa wê bibin wan fahmbikê. Wê wekî din wê li ser xwehrîya dûnyayî ku wê hizrên xwe wê werênê ser ziman wê di wê rengê de wê têngîna 'eliptîkî' wê di renekê de wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê, li ser têngîha hevrasta akwatorê wê bihizirê û wê hinek kifşkirinên wî yên bi demê re ku wê bikê wê bibin. Di awayekê de wê, weke ku wê, metamatikzanê alman Christopher Clavius wê li ser denkleman el-battanî wê bisekinê û wê wan bikarbênê û wê bête ser ziman ku wê, denkleman û zanînan el-battanî wê ji aliyê zanyarên azmanî ên weke Tycho Brahe, Johannes Kepler, Galileo Galilei, Edmund Halley û hwd ve wê were bikarhanîn. El-battanî wê di warê geometriyê de wê, sînus û jêbûrînerên (in: **tangents**) bi trigonometriyê bikarbênê. Bi wê re wê, wê ji herêmên reheyê ku wê bi ber rojava wê herê wê ji wê herêmê bê. Wê wê herêmê de wê, gelek zanînan wî yên ku wê hê jî wê di

-----
*El-battanç filosofekê dema serdema navîn a ji herêma kurdistanê a Rehayê ya. Biqasî ku wê were zanîn wê, li ser matematik û trinogometriyê wê, bisekinê. Wê metamatika wî piştî jî wê ji kifşkirinên weke yên bi rewşa pergale rojê re jî wê, bandûra wî di awayekê de wê hebê.

**El-îsa wê bi heman rengê wê weke filosofekê demê ku wê li ser têngînan geometriyê bisekinê. Wê li ser hewldana kifşkirina hevrastên qutubê jî wê, hinek kifşkirinên wî yên ku ew dikê li ser rewşa tevger û gerîna dûnyê û cismên azmanî wê werênê ser ziman.

awayekê de wê werina ser ziman wê hebin.

Piştî wî, biqasî ku wê hinek şîrovevên el-biruni ve wê li ser zanyariyên el-battanî ku ew dikê wê bèn ser ziman. Ew wê, di wê rengê de wê, hinek denkemên wî bi temenekê trigonometriyî wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. El-biruni wê di warê astronomi, fizika dinamik, matematik û hinek zanîstên din ên xwezayê de wê xwediyê zanênê bê. Wê di wê temenê de wê zanînen xwe wê bi awayekê wê were dîtin ku wê werênê ser ziman. El-biruni wê zanyarekê demê ê dema şadadîyan bê û wê di wê demê de wê, were dîtin ku wê gerûgeştên wî bibin. Wê, li herêmê wê bigerihê.

Biqasî ku wê di derbarê el-biruni de wê were ser ziman wî felsefe xwand û wê dervî wan têgînên ku wê bi zanyarî wê me li jor bi wî re hanî ser ziman wê li ser zanînen hûqûqê û hwd jî wê di renekê de wê bê dîtin ku wê xabatê wê bikê. Wê di wê rengê de wê zanînen xwe wê werênê ser ziman. El-biruni wê, wek zanyarek demê wê di dema şahê kurd ê şadadî Merzûban de wê bijî û wê qasra wî jî wê heriyê û wê demek xwe wê di wê de wê derbas bikê. Wekî din wê harêzmê û herêmên afganistanê wê ziyeret bikê. Bi hizrên xwe re wê, di temenekê şafî û henifî û ankû maturidi de wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di dewema wê de wê, rexneyên wî li 'mû'tazila'yîyan wê bibin. Weki din wê rexneyên wê li zûrkan û el-cehizî wê bibin. El-cahizi wê bi hizrên xwe yê li ser jeolojiyê re wê ku wê werênê ser ziman wê di dîmenekê weke 'selleksiyonist' de wê di dîmenekê de wê werina salixkirin û wê bèn hanîn ser ziman. Li ser tîkili û tîkiliya mirov a bi axiftinê wê berhemekê bi navê 'li ser tîkiliya mirov' wê binivîsênê. Di wê temenê de wê piştê wê, ibni sina wê tîgîna wî (el-biruni) ya astronomi a bi tîgîna 'gerdûna sermed' wê di renekê de wê hizrên xwe wê werênê ser ziman.

Weki din wê hizrên El-cahizi wê bi xabatên wî yê entellektueli wê di dema abbasiyan de wê bibê û wê, li ser roterikî, rêzîna gotinan û hwd wê bisekinê. Wê şîrovevên wî li ser felsefeya demên kevnera, felsefeya aristo û a dema helenikî û hwd wê bibê(çav: Pellat, C. (1990). "Al-Jahiz". In Ashtiany, Julia; Johnstone, T.M.; Latham, J.D.; Serjeat, R.B.; Rex Smith, G. (eds.). Abbasid Belles Lettres. Cambridge, UK: Cambridge University Press).

Weki din wê pirtûkek wî li ser heywanan wê hebê ku wî nivîsandîya.

-----
*Cragg, Kenneth (1975). The House of Islam, in The Religious Life of Man Series. Second ed. Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company

Şîroveyên wî yên di wê warê de ku wê werina ser ziman wê di dîmenekê de wê, weke li ser têngînek peresendinê ku wê bèn kirin bin. Wê di wê temenê de têngînên weke 'heywanên xort wê yên zayif wê bixwûn' re wê di wê temenê de wê, hizrên xwe wê, di temenekê bi têngîna 'naqandina nava xwezayê' û hwd re wê, werênê ser ziman. Hizrên wî yên li ser peresendinê ên di wê temenê de wê, zêde newina fahmkirin û heta ku wê bina sedema wê ku wê rexnelêgirtin werina kirin. Weki din wê di çerçoveya têngîna xwe ya 'zenc'ê de wê, rewşa deformebûyina awayan û hwd wê, di rengekê de wê li wê bihizirê û wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê, têngînên weke zanistî ên weke jeolojiyê astronomiyê, metamatikê, û hwd wê were dîtin ku wê pêşkevin. El-biruni wê dema ku wê bahsa destpêka xwe ya bi astronomiyê wê bikê wê bi gotina "min bi astronomiyê destpêkir û bi bi aritmatikê û zanîsta hijmaran re wê bi ber hewldana fahmkirina gerdûnê ve çûm' re wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê, mijare hildana li zanistên demê wê di wê temenê de wê bibê. zanistên weke yên felsefeyê, tendurustiyê, fizikê, metamatikê û hwd re wê, di wê temenê de wê, pêşkeve. El-dînwerî wê di wê demê de wê têngîna mantiqê, botanikê û hwd wê, bi gelek mijarên din ên metamatikê û fîzîkê re wê hilde li dest û wê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê çerçoveyek hizrî wê, biafirênê. Çerçoveya ku ew diafirênê wê di wê demê de wê, weke çerçoveyek serwerî a bi zanistî bê.

Di demên li dora sedsale 10min ku wê heta wê demê wê mirov wê were wê êdfî wê di wê demê de wê li herêmê wê bibînê ku wê çeroveyek ronansî wê were dîtin ku wê pêşkeve. Li kurdistanê çerçoveya ronansansa dema merwaniyan wê zêde kûr bê. Wê di wê temenê de wê li ser temenekê perwerdeyê û şîrovekirinê û gihiştina têngihiştina zanyariyên ku ew bi felsefeyê û hwd hatina ser ziman û hwd re wê were dîtin ku wê bibê.

Lêpirsînên bi hizrî wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê bibê. Rewşên weke yên bi zanîngêhî ku mirov wê karibê wan şîrovebikê ên wek emdreseya sor û ya medreseya mazin wê, tenê du minaqên ji wê çerçoveyên ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Aliyekê din jî wê di wan de wê bi rewşek pirtûkxaneyî wê berhevkirina pirtûkan wê zêde bibê. Tenê di pirtûkxaneya medreseya mazin a amedê de wê di dema merwaniyan de wê, bahsa wê were kirin ku wê ser milyonekê re

wê, berhem û pirtûkên ku ew di wê de hatina berhevkirin wê ji wan wê were bahskirin.

Li ser wê temenê wê ronakbiriyeke mazin wê karibê bahsa wê were kirin. Ev ronakbiriî wê di wê çerçoveyê de wê li herêmê wê di rengê berfireh xwe de wê di çerçoveyê de wê bide dîyarkirin.

Di wê demê de wê li herêmê wê were dîtin ku wê zanyarên demê wê bi zêdeyî wê xwe li wê çerçoveyê wê bigirin û wê were dîtinku wê bi zêdeyî wê çavkaniyên wan ên bi zanyarî wê li rojhilat û bakûrê kurdistanê û hwd bin. Di wê çerçoveyê de wê li dora wê jî wê, di rengê de wê karibê wê bahsa wê bikê.

Zanîna li herêmê wê dema ku mirov wê bahsa wê bikê wê çawa wê, weke aliyekê ku wê, bi zêdeyî wê derkeve li pêş wê were dîtin. Wê di warê têtîngên weke matematik û fîzîkê de wê were dîtin ku wê derkeve li pêş. Di mijare atronomiyê de wê ji tûsi heta kesên weke axlatî û ankû fedredinê axlatî, di warê tendurustê de ji el-kindî û heta kesên weke ibnî sina, di warê felsefeyê de ji kesên weke ibnî rûst û heta suhrewerdî û şehrezorî û hwd, di warê matematikê de ji marwazî û heta kesên weke el-battanî, di warê matematik û mantiqê de ji el-dînwerî û heta kesên weke xwarismî û hwd wê karibê di gelek waran de bi wê rengê zanyarên demê wan kifşbikê û ku wê bi hizrên xwe re wê navê xwe di dema xwe de wê bidina hiştin.

Wê dema ku em bahsa têtîngên pêşketina demê û herêmê bi ronansî wê bikê wê dikarê wê di bin sê beşan û ankû deman de wê hilde li dest û wê werênê ser ziman. Ya dema pêşî wê ji demên hasbaniyan û heta dema merwanî-eyûbîyan ku mirov wê karibê wê li herêmê wê di awayekê de wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê. Wê di wê demê de wê gelek pêşketinên ku ew bûna û ew hê ne hatina ser ziman wê bibin. Di wê temenê de wê lêpirsînên li ser temenê zanîne, gihiştina fahmkirinê û hwd re wê karibê wê di wê temenê de wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman. Ev dema ronansê wê weke demek herêmî ku mirov wê karibê wê kurdistanê wê weke navenda wê bêtê ser ziman û wê di çerçoveya giştî a herêmê de wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Dema dîyem jî wê herêma anatolia ku wê navenda wê bê û wê dikarê ji demên roma ên li dora sedsale 4'în û pê de ku wê hin bi hin wê bi xiristiyanîyetê re wê wê herêmê wê pêşkeve û wê di rengê de wê karibê wê fahmbikê bê. Pêşketinên ji wê dema roma û heta demên piştê ên bizansê ew hê jî di reng û awayekê de li gorî wan û mazinatiya wan bi rastîya wan re ew ne hatina kifşkirin û ew ne hatina ser ziman. Di wê

demê de wê, pêşketinên ku wê li ser têgîna xiristiyaniyetê re wê pêşkeve wê, li giştîya rojava jî wê weke temenekê gûharînî wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Li bizansê wê gelek pêşketinên wê weke numina bin. Minaq wê dema ku mirov wê bahsa dema ronansê a dema bizansê bikê wê di serî de wê, manastir û bawergeha mazin a **'hagia sophia'** wê dikarê wê di awayekê de wê weke numineyek wê ya navdar û ku wê hem wê li ser wê temenê şariştaniya xiristiyani a rojavayî ku wê karibê wê salixbikê û wê ji aliyekê din ve jî wê weke dagera gûharîna bi wê aliyê ve ên bi roma re ku wê bibin wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Bi wê re wê tiştêkê din jî wê bibê. Ew jî wê li ser pêşketin û pêşveçûna xiristiyaniyetê wê bi pêşketina çand, hûnerê, musikê û hwd ku wê, ew wê bibê. Di rojên destpêkê yên dêrê de, ji bo ku ew li gorî rastiyên wê demê biguncînin, ji Xirîstiyantiyê re gelek adaptasyon û verastkirin hatin kirin. Civîn û meclîs ji bo lihevkiyê li ser xalên pir navendî pêk hatin û Xirîstiyantiya ku em îro pê dizanin hêdî hêdî di encama van adaptasyonan de mezin bû (Çav; Manshaus, halvör(2005), **RENESSANSEN SOM UNNFANGET CORPUS IURIS CIVILIS KEISER JUSTINIANS GJENEROBRING AV ROMERRIKET**, Institutt for rettsinformatikk's utgivelser i skriftserien Complex, p.35-37).

Mijare çand û musikê wê li kurdistana demê wê were dîtin ku wê dema ronansana merwaniyan û eyûbîyan de wê weke çandek devkî û hwd a herêmê wê pêşketî wê hebê. Çanda filosofên weke Zeryab ku wê ji herêmê heta ispanya demê wê dirêj bibê wê di rengekê de wê weke temenekê ku wê bi wê re wê ne tenê aliyekê felsefeyî weke bi astronomîkî, matematîkî û hwd re wê bibê. Wê di warê xabatên wî yên bi musikê jî ku ew wê bi wê rengê û û li ser wê temenê wê pêşkeve wê piştê wê pîrr zêde wê ji jê wê were **bahskirin**.

Di wê temenê de wê, di çerçoveya rengekê modelî ê civakî wê çawa wê

-----
 * Mainstone, Rowland J. (1997) [1988]. Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church. London: Thames and Hudson

*Ljudmila Djukic (9 September 2019). "Hagia Sophia (Constantinople)". The Byzantine Empire: A Historical Encyclopedia. Vol. 2. ABC-CLIO. p. 167-195

*Navê "Hagia Sophia" wê were wateya zanîn û hişmendîya pîroz a ku wê li wê were lêgihîştin. Wêkî din wê weke deverek ku wê destpêka fermîbûna xiristiyaniyetê wê bi wê re wê xwediyê wateyên dîrokî ên ku wê xwediyê hişmendiyek xiristiyani a ronansî bê.

***Zeryab** wî filosofek serdema navîn a navê a pêşketî bê. Wê, di demên endulusê de wê li ispanya wê hizrên wî bandûra xwe bidina dîyarkirin. wê li ser astronomî, metamatik, musik û hwd wê, xwediyê hişmendiyek kûr û berfireh bê.

pêşbînê wê bi wê re wê were dîtin ku wê were li holê. Di wê demê de wê, di renekê de wê, bi hev re a jin û mêr di heviyekiyekê û wekheviyekê de wê di nava wê baweriyê de wê li rexhev wê rêzgirtina wan jî wê di wê temenê de wê, minaqên wê yên pêşî wê li 'hagia sophia' wê bibê. Wekî din wê navê di wateya pîroziyê, zanebûnê û ankû gihîştina li zanebûnê û ankû wê bi wateya 'zanîna pîroz' û hwd de wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, di wê demê de wê roma rojhilat wê dema ku ew wê ava dikê wê bi têngînek weke ku ew dixwezê hemû wê pîroziyê û zanebûna wê di xwe de wê bide hev wê di renekê de wê werênê li holê. Di awayekê de wê, ji aliyekê din ve jî wê wateya wê, ku mirov wê li ser wê bisekinê wê, pêvajoya gûharînê û destpêka pêşketina şariştaniyê, bi zanebûnê, baweriyê û hwd bi hev re wê, bi xwe re wê di wê temenê de wê niminêr bikê. Di wê de wê, gelek beşên mazin ên perwerde û hwd wê bibin. Di wê temenê de wê di destpêka serdema kevnera de wê wateya akropolisê wê bi dema felsefeyê û hwd re wê çî bê wê ya 'hagia sophia' û hwd jî wê, di wê temenê de wê bo dema nû a destpêka bi roma re bê û ankû bi şaristaniya xiristiyani ku wê êdî wê destpêka xwe wê di dîrokê de wê bikê û wê demên xwe wê li dûv hev wê bijî wê bi wê re wê, di wê temenê de wê bi wê re wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Wekî din wê di demên piştê wê çendî ku wê roma wê têkherê jî wê ew giringiya bizansê û zanebûna ku ew di wê de berhev dibê û pêşdikeve û li dora wê belav dibê wê kêmbê. Vajî wê zêdetir dibê û mazintir dibê. Piştî wê destpêkên ku wê, di dewama wê de wê werin wê demên xanadana karolenjê ku wê bi têngînek ronansansî wê karibê wê li wê bihizirê wê, bi wê minasebetê wê karibê têkiliyek hişmendî di wê temenê de wê bi wê re jî wê dênê. **Wê** karolenj wê bo dema piştî xwe a dema ronansansa li dora sedsale 15' min ku wê çendî wê weke destpêke berî wê û ankû wê weke 'çîroskekê' wê fahmbikê jî lê wê ji aliyekê din ve jî wê weke têngînek bi hişmendî di dewama ya wê pêşketina ya bizansê a bi

-----

*Fernández-Morera, Darío (2016). The Myth of the Andalusian Paradise. Muslims, Christians and Jews under Islamic Rule in Medieval Spain. ISI Books.

*Karolenj wê demek ronansansê a pêşî ku wê bi xanadana karolenj re wê dest pêbikê û wê piştî wê çanda faodal wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. piştî wê, bandûra wê di pêşketina dema skolastikî de jî wê, ji temen ve wê, hebê.

dema ronasansê wê û hişmendîya ku ew li wê pêşdikeve wê di wê temenê de wê, weke pêvajoyek dewama wê ku wê piştî wê di wê temneê de wê were jî wê salixbikê û wê wernê ser ziman. Di wê temenê de wê dema duyem a ronasansê wê dikarê wê li ser du temenan wê fahmbikê, wê temen û lingê wê yê pêşî wê bi dema bizansê û destpêka bi wê re bê. Dema duyem wê bi berdewamiya dema wê re ku wê weke destpêke nû a bi pêşketina dema karolenjê û hwd re wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di wê rengê de wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ji aliyekê din ve jî wê berî ku mirov wê derbasê wê dema sêyem a dema ronasansê ku wê piştî wan wê pêşkeve wê mirov dikarê wê li ser dema ronasansê a li rojhilat ku wê navenda wê kurdistan bê û wê bi berheviyên bi zanînê ku wê di wê de wê xwe bidina dîyarkirin re wê karibê wê têkiliya ya herêma bizansê bi hev re wê di awayekê de wê bi kirpênê û wê werênê li ser ziman. Lê ya li kurdistanê ku wê di dema merwanî û eyûbîyan de wê bibê wê nivçû bimênê ber hêrişên li herêmê. Piştî hêrişên di dema şerê çardiranê û pê de li ser herêmên imparatoriyan wê bi temenî wê bi temenê wê re wê ew wê were ji holê **rakirin**. Wê di wê tevî hemû rewşên ramyarî û gengêşî û aloziyên ku wê bi şer û hwd wê biafirin jî wê ew têkili wê bi wan re wê di wê temenê de wê hebê. Hem ji ber du herêmên li rev hev bin û hem jî wê bi çavkaniyên xwe wê hev xwedî bikin. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ji xwe de wê, dema ku wê dema sêyem a ronasansê wê piştî rûxîna bizansê wê li rojava wê were wê bi van encaman wê di awayekê de wê êdî wê weke derketinek li ser mireteyê hemû mirovatîyê wê xwe bide dîyarkirin.

Di dema sêyem a ronasansê de wê, pêvajoya wê êdî wê weke pêvajoyek ku wê li ser temenê azmûnên demên berî xwe wê di wê temenê de ku wê pêşketinên wan jî wê xwe biafirênê wê weke demekê wê xwe bide dîyarkirin. Ber vê yekê wê, dema ku em di wê nûqtayê de wê dema ronasansê wê fahmbikê wê ji aliyekê ve wê li ser dîmenekê dîrokî û pêvajoyên wê yên bi pêşketinê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman wê di rengek de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di serî de wê, salixkirinên ku wê bi têngîna ronasansê re wê, werina ser ziman wê li ser temenekê bi têngînek weke ya bi aqil û zanînê û pêşketina wê weke xwe jinûve afirandinê û ankû bi têngînek weke jinûvebûyinê wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Li ser wê temenê de wê, di

rengê de wê, weke demek rohnîyê a bi aqil, zanîne û fahmkirinê wê xwe bide dîyarkirin.

Di demên dawî ên ronansansê de wê salixkirinên ku wê bi zêdeyî wê werina kirin wê li ser temenê kifşkirinên bi ardnigariyê, pêşketinên bi çandî, şîroveyên bi aqil û zanîne û hwd re wê, di rengê de wê werê ser ziman. Di wê rewşê de wê, weke demek ku wê bi aqil wê xwe biafirênê û mirov wê bi aqil wê pêşîya xwe wê bibîne û hwd re wê werênê ser ziman. Di dema ronansansê a dema merwanîyan û eyûbîyan de ku wê bibê wê di wê temenê de wê, hevnasînek zêde bi çerçoveyek berfireh a bi zanîne re wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê deverên ku weke zaningehî ku mirov wê karibê wê, bi wê re wê werênê ser ziman wê di dema merwanîyan û di dewama wê de wê di dema eyûbîyan de wê bi zêdeyî wê were dîtin ku wê pêşkevin. Pergalek rengê civakî û rengê pêşketina wê a dema merwanîyan û eyûbîyan de wê li ser wê temenê wê di rengê de wê pêwîst bê ku mirov bi çend gotinan jî jî xosletên wan kifşbikê. Ev wê weke aliyekê wê yê giring xwe wê bide dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê civak, zanîn û çand wê bi hev re wê têkiliyek xortî di temenê pêşketina wan a bi têngî de wê di wê rengê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di dema ji demên pêşî ên hasbaniyan û heta pêvajoya dema şadadîyan wê dikarê di wê temenê de wê weke demek demezrîner jî ji aliyê zanîne ve wê werênê ser ziman. Ev dema pêşî wê di wê de wê zanîn û di temenê zanîne û gelemperbûna wê bi şewayên weke perwerdekirinê û hwd ku wê bibê wê di wê temenê de wê bibê. Di wê demê di zêdeyî wê nîqaşên bi wê temenê gihiştina zanîne û perwerdekirinê wê ji du aliyên ve wê nîqaşên wê bibin û wê argûmanên wê yê têngî wê werina pêşxistin. Yek wê ji aliyê olî ve bê. Kî wê ji aliyê olî ve wê deverên weke bawergehan û hwd wê pêşkevin û wê di wê temenê de wê li ser temenekê hizirkirinê wê bi wê re wê, were dîtin ku wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê çerçoveyek hizirkirinê ku wê hemû kesên weke endamên wê civaketîya ku ew di nava wê de dijî wê li ser temenekê wê weke xwediyê aîdîtîyeka bi wê bawerîyê bê wê di nava wê de wê cih bigirê û wê xwe bigihênê wê zanîna wê teolojiyê a wê bawerîyê. Aliyê din jî wê weke dervî wê ku wê li ser xate dîrokê wê bi têngîna felsefeyê û hwd re ku wê heta wê demê wê nîqaşên wê bidomin wê, bi wê re wê di rengê de wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê mijarên zanîne wê di wê rengê de wê bi wê re wê werina pêşxistin û wê werina ser ziman.

Di awayekê de wê, mirov dibînê ku wê dema merwaniyan wê weke demek têrzanîn bê. Wê, dikarê wê di wê çerçoveya wê navendîtîya wê ya kurdistanî wê wê hebê û wê ew wê li wê bibê. Di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê li wê navendên xwandinê wê pêşkevin. Wê, deverên weke zaningeh ên weke medresa mazin li amedê û medresa sor a li cizirabota ku wê bên çêkirin wê li ser wê temenê pêşketinê demê wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê, ev dever wê di wan de wê, weke deverên berhevkirina zanînê bin. Wê di wê temenê de wê di wan de wê ne tenê wê temenekê perwerdeyî ên bi ast wê pêşkeve wê temenê berhevkirina zanînan bi pirtûkxaneyî wê were dîtîn ku wê bibê. Di dema merwanîyan de wê li medresa mazin wê biqasî ku wê were ser ziman wê di pirtûkaxaneya wê de wê ser milyonekê re wê heta wê demê wê berhem wê were ser ziman ku wê berhev bikin. Ev wê, di rengekê de wê, weke temen û bingihê xwandinê û fêrbûnekê bê. Di dewama wê de wê, li ser temenê şîrovekirina li ser zanînen hev re û bi wê nerînen xwe li ser zanînen hev re hanîna ser ziman û ji hev girtina nîşeyan weke birhan û çavkaniyê û hwd wê hin bi hin wê bibê.

Di wê temenê de wê di pirtûk û zanînen ku wê di wê demê de wê werina nivîsandin wê di wan de wê were dîtîn ku wê temen û çerçoveyek weke bi çavkani û bi dokumankirinê ku wê werênê ser ziman wê di wê rengê de wê were dîtîn ku wê were ser ziman.

Di wê rewşê de wê zanînen demê wê, di rengekê de wê di wê şewayê de wê weke rengekê di wê de ê kûrbûnê wê xwe di wê temenê de wê bide diyarkirin. Wê dema ku em bahsa wê demê di serdema navîn de dikin wê, bi wê re wê, ew jî wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê xwe bide dîyarkirin ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman.

Rewşa ronasansa dema merwaniyan-eyûbîyan wê bi seferên selçûqîyan ên li herêmê re wê, hin bi hin wê bi bandûra wê ya negativ a li wê re wê

-----

*Irwin, Robert (1999). "The rise of the Mamluks". In Abulafia, David (ed.). *The New Cambridge Medieval History, Volume 5, c.1198–c.1300*. Cambridge: Cambridge University Press

*Eiselen, Frederick Carl (1907), *Sidon: A Study in Oriental History*, New York: Columbia University Press

*Encyclopedia of the Peoples of Africa and the Middle East "In the West were the Marwanids, based at Diyarbakr.."

*J. C. Cheynet(2003), *Basil II and Asia Minor*, pp.71-108 in *Byzantium in the Year 1000* edited by Paul Magdalino, International Congress of Historical Sciences, 284 pp., Brill Publishers,

*Jwaideh, Wadie (2006). *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*. Syracuse University Press.

xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Hinek gotinên ku wê heta roja me wê di nava gel de wê li herêmê wê werina ser ziman wê, di wê temenê de bin ku wê, ew her devera ku ew diçûnê de wê deverên xwandinê wê hemû pirtûk û nivîsandinên di wê de wê li meydana û ankû hewşa wê li hev kom bikin û wê agir berdinê de. Ku ev gotin digotin jî wê bi wê rengê wê hanîna ser ziman ku “ew agir li ber arşê xwûdê disekinî.”

Ev gotin wê di wê temenê de ku wê, bo wê demê wê werina ser ziman wê bi xwe re wê, di wê temenê de wê, çerçoveyek wê ya ku mirov wê bi rastî wê werênê ser ziman wê, hebê. Wan komên ku ew dihatina herêmê wê di awayekê de wê, ne ji herêmê bin û wê ne xwediyê temenekê civakî û hwd ên ji herêmê bin. Wê di wê temenê de wê, weke komna ku ew wê li ser mantiqê talanê wê di wê demê de bibin. Wê civakên herêmê ku ew hebûna jî wê, di rengekê de wê, li herêmê wê xwediyê kevneşopîyek jîyanî bin û wê di nava wê de wê, bi zêhnî û jîyanî û hwd wê xwediyê çerçoveyek afirandinê bin.

Dema **ronasansa merwaniyan** wê heta demên serdestîya eyûbîyan li dora nivê sedsale 12’ min jî wê di awayekê geş de wê were dîtin ku wê di wê temenê de wê xwe di awayekê de wê bimênê. Lê di wê demê de jî wê di bin dîmenê pêvajoyên şer û hêrişên li herêmê de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bimênê.

Piştî wê, di wê temenê de wê hin bi hin wê, di awayekê de wê, xizanî û faqirî wê bi aqilî wê biafirê. Ber ku wê nivîs û pirtûkên ku ew heta wê demê hatina afirandin hem ku wê ji aliyekê ve wê werina tûnakirin û hem jî wê ji aliyên din ve ev pêvajoyên şer û hwd wê, bingihê wê afirandinê wê hin bi hin wê bi xwe re wê ji holê rabikê. Ev jî wê di awayekê de wê êdî wê pêvajoyek ku wê hin bi hin wê di wê rengê de wê bi xwe re wê kêmbûnê wê di wê warê de wê werênê wê bibê. Wê di wê çerçoveyê de wê dema ku li demên sedsale 12’ min binerîn wê were dîtin ku wê ji wê demê û pê de wê afirandina berhemana wê hin bi hin wê were dîtin ku wê kêmbibê. Lê demên berî wan deman wê were dîtin ku wê çendî wê di rengekê de wê, weke demna afrîner û di wan de zêde berhem hatina afirandin û mijarên mijarên cihê ên weke yên felsefeyê û hwd wê, di bin gelek awayên wê ên zanyarî û hwd de ku wê werina pêşxistin bin. Wê

***Ronasansa merwaniyan** wê destpêka wê ji dema hasbaniyan û heta dema dawî a eyûbîyan wê weke demek bi zanîn û aqilî wê pêşkeve û wê di wê de wê, gelek nîqaşên felsefeyî wê werina kirin. Di wê demê de wê tenê, di medresa mazin a amedê de wê ser milyonekê re wê pirtûk wê werina berhevkin û wê bînan dayin xwandin. Li deverên din ên weke medresa cizira bota a sor û deverên din jî wê ev rewş wê bibê.

dema ku em di wê demê de wê dinerê wê minaq wê zanyar û filosofên demê wê pirralî wê xwediyê renekê hizirkirinê bin. Wê herî hindik wê çend mijaran wê ji xwe re wê bikê mijar. Minaq el-kindî wê mijarên weke tendurustiyê, felsefeyê û hinekê jî astronomiyê wê ji xwe re wê bikê mijar. El-dinwerî ku wê hinekê berî wê demê bijî wê ji botanikê û metamatikê bigira wê heta mantiq û matematikê û hwd wê ji xwe re wê bikê mijar û wê di waran de wê berheman wê bidê. Di wê temenê de wê, berhemên li ser metamatikê, fizîkê, û şewayên bi wê rengê hizirkirinê ên cihê wê di wê çerçoveyê de wê axlabê wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê were dîtin ku wê bibê. Rewşên weke bi hizirkirinên weke omar xayyam, nesimî, xallacî, Er-rawandî, sûhrewerdî, şehrezorî û hwd re ku wê piştre wê bibê wê, dema ku mirov navaroka hizrên wan dixwênê wê di wê temenê de wê di renekê de wê mirov wê rastî dîmenekê fahmkirinê ê di derbarê jîyanê bi aqil û temenekê felsefeyî wê bi hizrên wan re wê were.

Mijarên ku wê bi hizrî wê hildina li dest wê di temenê mijarên felsefeyê, hebûnê, metafîzîkê, mantiqê, matamatikê, astronomiyê, dîrokê, jeolojiyê, botanikê û hwd ku wê weke wan gelek mijarên din ku wê di çerçoveya tendurustê û hwd re wê were ser ziman wê bibin. Ibni sina wê dema ku ew di wê de wê, bixwezê rêgezên tendurustê û ankû destûrên tîbbê wê binivîsê û ankû bi heman şewayê piştre wê filosof û rêvebervanên demê ên weke Ebûlîfîda Îsmâîlê Hemewîyî ku wê xabatên xwe binivîsênin wê weke ku wê di derbarê xabate wî ya bi navê 'ardnigariyê' ku wê were ser ziman wî li ser tememkirina kêmesîyan pirtûka ibnul êsir a *dîrokê* de ku ew wê temem bikê de wê nivîsê û hwd wê, tenê wê weke hinek minaqên ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Mijare nivîsandina dîroka tendurustê û ankû destûrên tîbbê ên ji aliyê ibni sina ve wê li ser wê çerçoveyê wê hinek têgihîştinên ku mirov wê ji wê afirandina wî di wê çerçoveya mijara me de ku em karibin ji wê bigirin wê hebin. Di wê demê de wê di serî de wê, ji wê bi hesanî wê karibê were fahmkiirin ku wê li ser mijarên tendurustî û cihêbûna wan wê di renekê de wê, were dîtin ku wê pêşketinek berhev wê hebê. Di wê temenê de wê, ne tenê wê ew wê her wusa wê minaq el-kindî wê li ser dermanxanetiye û hwd wê hizrên xwe wê bi berhemek ku ew di wê warê de dinivîsênê re wê werênê ser ziman.

Ev xabate ibni sina wê di wê temenê de wê bi xwe re wê ew wê têgînê wê bide mirov ku wê ew wê, çawa wê di renekê weke mijarek û qadek

li wê hizirkirinê ku wê bixwezê wê temenê wê û bingihê wê bi têgînek tendurustî a xwezayî biafirênê wê bi wê re wê ew wê were dîtin. Di wê temenê de wê têgînên ibni sina û çendî filosofên demê ên weke ku wê di wê warê de wê, pêşbixin wê, tenê mirov nikaribê weke têgîna tendurustî ên xwezayê wan şîrovebikê. Wekî din wê mijarên weke bi têgîna û pêşketina nexweşxanetiyê wê pêşkevin û wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê were dîtin ku ew wê, çerçoveya dermankirinê, başkirinê û hwd wê bi wê re wê pêşkeve. Wê sazûmanek wê ya civakî wê bi wê re wê were dîtin ku wê pêşkeve. Di wê demê de wê ji herêmên kurdistana rojhilat ên weke şehrezorê û heta kirmaşanê û isfahanê û hwd wê were dîtin ku wê di wê warê de wê, çerçoveyek pêşketî a zêde ku wê were berçav wê were dîtin ku wê bibê. Ibni sina bi xwe jî wê li wê herêmê wê bimênê û wê bi çavdêriyên xwe û zanînen ku ew di wê warê de dixwênê û pêşdixê wê bi wê temenê û çerçoveyê wê êdî wê bigihijê wê çerçoveya wê berhema xwe û afirandina wê. Di wê warê de wê ev wê bi wê re wê, ew wê bide dîyarkirin ku wê têgînek tendûrustî a demê wê di wê demê de wê bi sazûmanî wê pêşketî wê hebê. Li ser wê re wê demê ibni sina li wê dihizirê ku ew wê, bi wê temenê xwe yê ku ew li wê dihizirê wê ew wê baştirin wê bi temen bikê û wê bi sazûman bikê di hizirkirina bi wê re de. Wê di wê çerçoveyê de wê bi temenê baştir başkirinê û gihandina başkirinê û hwd wê bi wê re wê ew wê, di wê rengê de wê were dîtin ku wê li ser wê were sekin in.

Biqasî ku em dibînin wê di wê demê de wê li herêmê wê di wê temenê de wê weke navendekê wê zaneyên demê wê li wê kom bibin û wê hizrên xwe wê werênina ser ziman. Di awayekê de wê di wê dema ronansa dema merwanîyan de wê, pêşveçûnên girîng wê bi wê re wê bibin. Hinek pêşketinên ku mirov wê karibê wan werênê ser ziman û wan bi şibihênê ên demên dawî ên ronansê di destpêka serdema hemdem ku wê werênê ser ziman wê bibin.

Di wê demê de wê rewşên weke yên bi nîqaşên li ser olê û baweriyê û aqil re wê bibin. Di wê temenê de wê li gorî demê û aqilê demê rasyonalkirina baweriyê wê bi hewldanên luther û calwin re wê were dîtin ku wê di wê demê de wê weke tevgerna ku wê di wê demê de wê bi ast û pîvana pêşketina demê re wê bibin wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê werênê ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê gotinên weke 'rasyonalkirina baweriyê' ku mirov bo demên destpêkê ên serdema navîn ku wê piştî demên serdema kevnera wê werin bibêjê wê di rengekê de wê cihê xwe bigirin. Lê bo demên

ronasansê û têgihên weke yên luther û hwd wê, bênê ser ziman wê, nikaribê bi temenê wê bi wê rengê û di wê çerçoveyê de wê, bibêjê ku wê cihê xwe bigrê. Ber ku wê, di wê demê de wê, li ser temenekê ku wê bi gotina 'xwenûkirinê' û ankû 'reformasyonê' û hwd re ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman wê jinûve wê di awayekê de wê şîrovekirina wê a demê wê bi pêşxistina wê re wê di renekê de wê bi wê re wê bibê û wê rengê xwenûkirina di dema ronasansê a bi temenekê rasyonali wê li ser wê çerçoveyê wê karibê wê di awayekê de wê fahmbikê. Di wê temenê de wê, weke 'ji gûharînê re vekirîbûna wê' di wê temenê de wê bibê. pîrsgirêka gûharînê wê, di wê temenê de wê, di renekê de wê, ji du aliyan ve wê, dikarê wê fahmbikê. Yek li ser çerçoveyek bi têgînî a gûharînî ku ew bi wê re were fahmkirin û ya din bi ya demê û gûharînên wê re ku ew jinûve bi wê rengê were şîrovekirin û fahmkirin. Bi gotinek din demîkirin û ankû li gorî wê demê şîrovekirin wê, di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê.

Li ser wê çerçoveyê wê dema ku wê bahsa demên serdema navîn ên rojhilat û baweriya wê ya serdest wê werekirin wê di wê temenê de wê çendî wê ji fahmkirinê, gûharînê û şîroveya bi demê re ku ew were vekirin wê vekirî bê wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê. Di wê temenê de wê weke ku wê, bacon di renekê de wê werênê ser ziman wê di hundurê wê şikeftê de wê, weke ji hewirdorê qût û weke bêhey ku mirov bijî wê di wê temenê de wê, di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Dûnya derve ku ew heya wê di herikin û pêşveçûn û pêşketinên wê de wê, weke bi ji nedîtî ve hatina wan û ne fahmkirina wan û xwe li wna girtina wan wê di renekê de wê bi wê re wê, di dîmenekê de wê xwe bide dîyarkirin. Ji aliyekê ve wê, ev rengê pêşketinê û fahmkirinê bi teolojiya wê re wê, di şêwayekê de wê, weke çerçoveyek pêşîlgirtina pêşketinên herêmê ku ew dibin bi fahmkirina wan re bê.

Aliyekê din jî wê di wê çerçoveyê de ku mirov wê karibê wê di wê rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê ew bê wê, di wê çerçoveyê

----

*Jon McGinnis and David C. Reisman (eds.)(2004) *Interpreting Avicenna: Science and Philosophy in Medieval Islam: Proceedings of the Second Conference of the Avicenna Study Group*, Leiden: Brill,

*Amos Bertolacci, *The Reception of Aristotle's Metaphysics in Avicenna's Kitab al-Sifa'*. A Milestone of Western Metaphysical Thought, Leiden: Brill 2006, (Appendix C contains an Overview of the Main Works by Avicenna on Metaphysics in Chronological Order)

de wê mijare dîrokê, civaknasîyê, çandê û hwd bi temenê wê yê civakî re wê dervi wê ne hanîna ser ziman bê. Ber vê yekê jî wê, di demên ronansê de û piştî wê di demên hemdem de jî wê bi rengê serdema xwe ya navîn wê di wê çerçoveyê de wê bijî û wê rojê bide mirov, kes û jîyane civakî ku ew di wê temenê de bijî. Dervî wê têngîn, model û pergalên hizrî, hişmendî û felsefeyî ên civakî, ramiyarî, çandî, civaknasî, rewîstî û hwd ku wê hatibin şîrovekirin wê nebin û wê temenê wê wan jî wê bi wê yekê newê hiştin ku ew were afirandin. Li şûna kirinekê ku ew bi dema rûdana wê re wê, li ser wê çerçoveya wê bi aqilekê şubjeyî weke bi rewîstî û hwd wê bi wê re û li gorî wê were lê hizirkirin wê, ew li gorî hizirkirin wê li gorî ya pergale baweriyê a serdest û rêgezên wê bê. Ev jî wê, di aslê xwe de wê bi serê xwe wê, weke aliyekê ku ew diyardeya ku ew hat şîrovekirin ku ew newê fahmkirin jî. Jorgen habermas wê dema ku wê, rewşên ku wê di wê rengê de wê şîrovebikê wê gotinek wî ya teybet ku mirov wê dikarê wê, di wê temenê de wê fahmbikê wê hebê. Ew jî wê gotin û têngîna “çalakiya têtikiliyê” û ankû “aqilparêziya çalakiyê” wê werênê ser ziman. Weke têngînek civaknasî ku wê li ser temenê û bi çavkaniya wê bi xwe re wê rewşê û diyardeyê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di gotinek ku mirov wê dikê de wê li gorî wê, armanc û têngihên weke bi etikî jî ku mirov wê karibê bi wê re wê fahmbikê wê hebin. Wê bi çavkaniya ‘axiftinê-çalakiyê’ re ku wê, bi zêhnî bûyina xwe ya interaktîvî wê bi çerçoveyek civaknasî û têngîna wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di nava wê têngîna civakî û têtikiliya nava hev de ku wê beremberê hev bi têtikiliyek bandûrbar wê bibê li ser temenekê darazî û hwd re wan aliyên etîkî, dîyarkirinên bi darazî û civaknasî di cihê wê de ku wê li şûna ku wê bi têngînek din wê di cihê wê de û bi wê re wê bikê re wê di regekê de wê bi hizirkirina xwe re wê werênê ser ziman.

Li ser temenekê bi civakbûn û civaknasbûnê re wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di nava wê çerçoveya civakî de wê, kes û kom wêbi têtikiliyên bi hev re ku wê bibin wê, di wê temenê de wê, bi rewşa wê re wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman. bi têngînek felsefeyî a civaknasîyî, epistemolojikî, lingvistiskî, civaketiyê û civaknasîya civaketiyê û komelgeriyên wê û hwd re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Li ser temenekê civakî kirina şoreşek civaknasî bi wê re ya civakî re wê, bixwezê ku ew çerçoveya wê werênê ser ziman. Di awayekê de wê, di nava têngiha civaknasî de wê mijare darazan wê bi serê xwe wê hilde li dest ku wê çawa wê, çalakiyên mirov wê bidina dîyarkirin. Di dewama wê de wê li

ser çavkaniya wan wê di nava şartûmercên wê de wê li ser wê bisekinê û wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Di pêvajoya herikina têtîna Habermas de wê weke ku wê, bi nîqaşên wî yên bi Gadamer re wê, “rastîtiyê û şêwayê”, bi foucault re wê çalakiya rasyonalist û ankû têtîna ‘etîka peyvê’, bi luhmann re wê têtîha teoriya pergale û bi Apel re wê, têtînek gerdûnî a rewîstî û ankû li ser temenekê teorikî ê rewîsek gerdûnî û hwd re wê bihizirê û wê, bi wan temenan wê hizirên xwe bi çerçoveyên wê re wê werênê ser ziman. Weki din bi nîqaşên xwe yên bi Rawls re jî wê têtîna ramyariyê û di wê de armancê û têtîhe normatif a etikî û hwd wê bi wê re wê bihizirê. Bi têtîh û nîqaşên xwe yên bi Darrida re jî wê çawa wê temen û çerçoveyek civakî a rexnegir wê temenê wê bi felsefeyê wê biafirênê re wê, danûstandin û hizirkirinên wan bi hev re wê bibin. Ji wê aliyê ve wê, mijare têtînek civakî a rexnegir pêşxistina wê, ji demên ronansê ve wê weke aliyekê wê yê din ku wê di armanca hizirkirinên me û pêşxistinên bi teorikî û hwd de jî bê. Ji xwe, li rojhilat wê, ber ku ev wê ji dest wê herê wê, temenê wê yê ronansê wê, nebê. Civake rexnegir wê temenê wê li ser aqil û zanîne û bi wê re bi hiş û wînbûnê ku wê xwe pêşxistîya wê **ava** bê. Di wê temenê de wê, mijare civakê kifşkirina wê bi temenekê civakî dervî têtîhên baweriyê bi temeneê xwe yê civaknasî û hwd wê, hanîna wê ya ser ziman wê, di çerçoveya fahmkirina wê mijare me de jî wê weke aliyekê wê yê giring wê weke ku wê biafirênê. Bi wê temenê û çavkaniya xwe ya jîyanî bi çalabûn û pêşketina xwe wê, bi wê re wê bide dîyarkirin. Bi wê re wê hingê wê kes wê ji têtîna avdîtîyê û iteatparêzîyê a olî wê derkeve û wê bigihîjê keseyeta xwe û wê, bi temenê xwe yê civaknasî ê xwecihî wê êdî wê xwe salixbikê û wê werênê ser ziman. Di wê warê de pêşxistinên bi teoriyên civaknasî, civakî, etîkî, ramyarî, dîrokî, keseyetî, derûnî û hwd dervî wê çerçoveya olî û weke pergalek civakî wê, bi temen û pretizekirina wê di jîyanê de wê, karibê bibê temenekê derketinê ji wê rewşa serdema navîn ku wê hê rojhilat di demên xwe yên hemdem de wê dijî. Gotina civakbûnê wê weke ku wê piştî demên ronansê û pê de wê pêşkeve ku wê, were dîtin mirov nikaribê wê tenê bi çerçoveyek tenê a

----

*Haskins, Charles Homer(1927), The Renaissance of the Twelfth Century, Cambridge: Harvard University Press,

* Allen Debus(1978), Man and Nature in the Renaissance, Cambridge: Cambridge University Press,

*Tanner, Marcus (2009). The Raven King: Matthias Corvinus and the Fate of his Lost Library. Yale University Press

pergalî werênê ser ziman. di çerçoveya wan gotinên ku me di paragrafa li vê de hanî ser ziman wê bi wan gotinan û gelek gotinên din ku wê di zikhev de wê her yekê wê ji aliyê xwe ve wê bi pergalî û gelek awayên teorikî û salixkirinên wê û hwd re wê ew wê bikê re wê, ew wê bibê û wê, di wê temenê de wê, temenê di pêşketina xwe de a kûrbûnê û pêşveçûnê jî wê di aslê xwe de wê ev wê biafirênê. Di çerçoveya têgînek gerdûnî a dîrokî de wê, şîrovekirin û wê temenê ku wê, temenê wê yê şenber wê nebê wê, yekser wê di wê temenê û rengê de wê rengê hizirkirina bacon a bi têgîna wî ya bi rengê 'pûtê tiyatroyê' wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Lê ev jî wê têrê nekê ku ew mijarê tenê bi ser xwe wê werênê ser ziman. ber ku wê, ji wê derketin û wê, di nava wê xwezayê xwe de wê, bi xwecih û xoslet û teybetiyên xwe yên teybet re wê bi hebûna xwe û pêşketina xwe re wê bûna wê re jî wê aliyên wê yên din bin ku em bi wê re wan werênina ser ziman bin.

Berî hertiştê wê dîroka civakê û ya hizir a herêmê ku wê dervî ya teolojikî wê hebê wê, bi hemû aliyên wê yên ku ew ji berçav hatina dûrkirin û tûnakirin û bingihê wê ji holê hatiya rakirin wê bi temenê wê re ku mirov wê pêşbixê û wê cardin wê werênê ser ziman û di wê de kûrbibê. Wê ya ku wê çerçoveya ronansansa herêmê a nivçû maye wê jinûve wê bingihê xwe domandina wê, di wê temenê de wê biafirênê.

Aliyekê din jî wê bi têgîna pergalên rewîstî û hwd bê. Ev gotin jî wê, di serî de wê, pêwîst bin ku ew weke ku wê di demên hemdem de wê werina ser ziman wê weke pêwîst bin ku ew li ser temenekê rast werina şîrovekirin û werina hanîn li ser ziman. Di serî de wê ne di temenê jinûve afirandina ol û baweriyekê û ankû bi awayekê hizirkirinê û têgînî ketina pey kifşkirina wê de bê. Ji xwe wê ev wê newina wê wateyê û manayê jî. Dervî wê, weke ku me li jor bi têgîna habarmes a têgîna 'etika peyvê' bê, têgîna 'çalakiya têkiliyê' bê û ankû têgiha 'çalakiya rasyonalist' û ankû aqilparêziyê û hwd bê. Li ser wê temenê wê, her kes, û kom li xwecihiya xwe bi xosletên xwe yên civakî û civaknasî wê bi xwe re wê, **bide dîyarkirin**.

Di awayekê de wê, dema ku em ji wan gavê biavêjin û di dîmenekê şibandî de li dema ronansansa dema merwaniyan de wê li wê binerê wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê bibînê. Rengê ku wê bi israrî hewl di wê demê de wê were dayin ku ew were pêşxistin jî wê bi xosletên wê çerçoveyê re wê xwe di renekê de wê bi pêşveçûnên wê yên aqilî re wê di renekê de wê **bide dîyarkirin**. Wê ji sê aliyên ve wê dikarê wê di renekê de wê li herêmê wê bibînê. Yek wê li ser temenekê hizirî

ku wê weke bi hizrên filosofên weke ibni sîna û ibni rûşd û hwd re wê were dîtîn ku wê bi temenekê felsefeyê re wê şîrovekirna rewşên teolojiyê û hwd re wê were dîtîn. Ev wê di wê temenê de wê were dîtîn. Di wê demê de wê, li ser temenê têngîna hewldanên selahadinê eyûbî û hwd re wê, hewldana ji holê rakirina ciheyiyên mezhebî û hwd wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din wê xwe bide dîyarkirin. Ev wê di dema wê demê de wê di dewama wê de wê were. Di wê demê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di nava têngîna baweriyê de wê li ser wê re wê di dewama wê de wê bi temenekê perwerdeyê û hwd re wê, were dîtîn ku wê di wê rengê de wê çawa wê, bê kirin wê, were ser ziman. Têngînên bi gotina azadiyê re wê, ji demê 'asrî seadetê' wê, wê derbasî demên piştre wê nebin. Piştre wê zêdetirî wê gotina 'evd' wê derkeve li pêş. Ev gotin wê weke gotinek ku wê tenê bi nîqaşên wê jî wê, piştre wê hewl were dayin ku wê pêşîya nîqaşên azadiyê were girtin wê **were** bikarhanîn. Lê lêgerîn û xwestekên bi têngîna azadîyê' weke xwestina wê' û hwd jî wê, hin bi hin wê pêşkevin. Gelek filosofên ku wê werina bi dervekirin û kuştin wê di temenê wê de wê ew **wê** hebê. Ew jî wê di wê temenê de wê, li ser rewşa bilalî hebeş re wê bi azadkirina wî re wê hinek têngînên ku wê werina ser ziman wê, piştre wê di nava demê de wê weke werina jibîrkirin. Ber vê yekê wê mijare azadîyê û gotina azadîyê wê di demê de wê, zêde nîqaş wê li ser wê re wê heta wê demê wê newina kirin. Hinek nîqaş wê di wê demê de wê, di dema merwanîyan û eyûbîyan de wê were dîtîn ku wê were kirin. Wê wekî din wê li ser gotina mihemed, xwûdê û hwd re wê qûdat hemedênî wê di rengekê de wê ew wê nîqaş wê bikê. Hinekê jî wê biqasî ku wê were ser ziman wê, di nava hizrên Er-rawandî de wê di wê demê de wê were ser ziman. Di wê temenê de wê, gelek kesên ku wê hizrên xwe wê di temenekê bi hewldana herêkirina hizrên cihê ku wê werina ser ziman wê werina bi dervekirin. Weke hallac, nesim û hwd. Wê piştî wan wê gelek zaneyên din jî wê di wê temenê de wê werina li holê û wê aqûbetên cihê wê bijn.

Lê di wê demê de wê gotinên weke yên 'qeyri mislim' wê hin bi hin wê di wê temenê de wê li ser têngîna 'peymanî mihemed a bi yên gayri-mislim' re ku wê were ser ziman wê di wê temenê de wê bi wê re wê were ser ziman. Ev wê weke aliyekê ku wê di wê demê de wê were kirpendin bê. Wekî din wê ji aliyekê din ve jî wê gotina "ahli kitap"ê wê di wê demê de wê derkeve li pêş û ev wê weke baweriyên xwedî pirtûkên

pîroz ên cihê wê bikê nava xwe de. Ew wê weke 'sedema ku ew li wan dest newê dayin' û ankû ew 'weke olna haq' werina dîtin wê, were dîtin ku wê li ser wê temenê wê nîqaş wê werina kirin.

Di dewama wê de wê li kurdistanê wê, du aliyên din wê weke temenê wê cihêbûnê ê bi hizirkirinê wê hebê. Yek wê mejuya baweriyên wê yên demên kevnera û hwd bê. Wê piştî wê, weke çavkaniyana hizrî û felsefeyî û hwd wê, hin bi hin wê werina kifşkirin. Kifşkirin û ji nûve tercûmekirina hizrên zerdeşt jî wê di wê temenê de wê, bi awayekê fihêtokî wê piştire wê hin bi hin wê di nava hizirkirinên demê de wê were ser ziman.

Lê ji aliyekê din ve jî wê, baweriyên din ên kurdistanî wê weke êzdayî wê di wê demê de wê weke bi keseyetên mazin ên weke 'şêx adî' û hwd re wê destpêkekê bi xwe re wê li gorî demê wê li ser hizrên wî re wê bidina çêkirin. Bi heman rengê wê sultan sahaq dikê navê wî bi kurdên yarsanî û hwd re wê werênê ser ziman li ser heman temenê.

Di demên ronasansa sedsale 15' min de wê çawa wê, di wê rengê de wê, di awayekê de wê ew wê bi hizrên cihê ên weke yên felsefeyî ên luther û calwin re wê bibê wê, ku ew ne bi heman rengê jî bê wê, di şewayekê weke di şibihê wê, di wê demê de wê, bi baweriyên cihê wê xwe di wê temenê de wê bidina dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê, ev rengên cihê ên baweriyên herêmê wê di wê temenê de wê di renekê de wê xwe bi wê re wê bidina dîyarkirin.

Piştî wê, li herêmê wê ew wê pêşkevin. Di aslê xwe de wê, ev baweriyên kurdistanî ku wê di wê demê de wê xwe jinûve wê bigihênina destpêkek demî di wê demê de wê, karibê wê weke encama wê pêvajoya ronasansa civakî a demê ku wê di dema merwanîyan de wê bi temenekê zanîniê demê wê tîrzanîniê wê bibê û wê pêşkeve û wê derkevina li pêş wê bibê bê.

Li kurdistanê ku wê bahsa wê, tîkiliya civakî di wê temenê de bi tîgînek civakî, çandî û felsefeyî wê werêkirin wê, tîkiliya bi dayikê re a weysel qaranî' ku wê weke nûmine û hwd wê were ser ziman wê di renekê de wê bi wê re temenê wê bikirpênê û wê werênê ser ziman. Şîroveyên piştî wê ên weke 'bihûşt di bin lingê dayikan de ya' wê, li ser wê temenê wê êdî wê piştire wê werina pêşxistin û ser ziman. Çavkaniya

----

* Hause, S. & Maltby, W. (2001). A History of European Society. Essentials of Western Civilization (Vol. 2, p. 215–246). Belmont, CA: Thomson Learning

wê çandê wê bixwe jî wê ev kevneşopîya li herême a kevne ya pêşketî **bê**. Ew bixwe jî wê kurd û ji kurdistanê bê. Wê kevneşopîya dayikîtiyê a weke ku wê bi rêzgirtin û pîroz kirina wê ya bi kevneşopîya hemawîyê a civakî li kurdistanê ku wê hebê wê, weke ku wê mazin **bibê**.

Ji aliyekê din ve jî wê li herêmen weke kurdistanê bê û ankû herêmen farisan bin wê weke wan wê kevneşopîyên civakî wê xort bin. Ev jî wê di demê de wê weke aliyekê din ê ku wê beremberê wê, xwe bidina dîyarkirin. Di wê demê de wê gelek nîqaşên ku wê li ser wê temenê wê werina dîtî ku wê bibin. Di nava wan nîqaşan de wê, dana berhev a ya li gorî nirxên civakî jîyanekirina wê çawa bê û ya li gorî ya olî jîyankirinê wê çawa bê wê li wê were lê hizirkirin.

Di wê temenê de wê kevneşopîyên civakî wê di wê temenê de wê, bi çavkaniyên xwe yê berê re wê di wê temenê de wê di wê demê de wê were dîtî ku wê xwe di renekê de wê bidina dîyarkirin.

Kevneşopîyên demê ên civakî wê, di wê temenê de wê, hin bi hin wê li ser temenê jîyankirinê ên di nava jîyane civakî de wê, xwe bide dîyarkirin. Li ser wê temenê wê dema ku wê xwe hanîna ser ziman û dananîşandinê wê bibê di nava jîyane civakî de wê, beremberê wê di wê demê de wê gotinên weke 'ji olê derketinê' û hwd wê, di wê demê de wê were dîtî ku wê zêdetirî wê, werina bikarhanîn. Di awayekê de wê, di wê demê de wê, ya olî û ya civakî wê di wê temenê de wê, were dîtî ku wê, di renekê de wê were dîtî. Gelek hizrên ku wê piştê wê werina ser ziman wê li ser wê temenê bin ku wê, çawa wê, dinava wan herdû rewşan de wê, rêyek baş a fahmkirinê wê bibînin wê were dîtî ku wê li wê bihizirin. Minaq ku wê pîr zêde piştî wê demê wê were filosofê kurd ê bi navê ibrehimê haqî wê li dora sedsale 17'în wê nîqaşên wî yê di pirtûkên wî de li ser astronomî, tendurustê û li rex wan mijarên civakî ku wê hilde li dest wê di wê temenê de wê, xwediyê çerçoveyek fahmkirinê bin.

Suhrewerdî wê, têngîna wî ya îşraqiyê a felsefeyî wê bi temenekê rasyonali wê were şîrovekirin. Ew mijare baweriyê wê bi wê re wê çawa wê li ser temenekê teolojîkî a rasyonali wê fahmbikê wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ev têngîna wî ji aliyê civakî ve wê di wê demê de wê ne zêde jî bê wê çend gotin wê weke ku wê di wê temenê de ku ew hatina gotin wê di nava hizrên hallacê mensur de wê werina dîtî ku wê werina gotin. Lê ev jî wê zêde newîna pêşxistin û wê derfet pêşketinek baş a bi fahmkirina civakî û hwd wê ji xwe re wê nebinin. Wê kê m pêşkevin. Wê

tenê wê weke hizirna ku ew baş ne hatina fahmkirin û ankû kê m di wê warê de ew hatina fahmkirin wê bimênin.

Civak, ol û layiqîfî

Weke têtînek giring a ku mirov wê dikarê wê weke çerçoveya fahmkirina têtîna ronansê jî wê fahmbikê wê di wê çerçoveyê de wê têtîna ji hev cihêkirina têtîna civak û olê ku wê li ser temenê pêşketina wan a cihê re wê were kiirn bê. Di wê temenê de wê, di nava şîroveyên li herêmê de wê, di renekê de wê, bi bandûra têtînenê felsefeyê û hwd re ku wê bê kirin wê, di wê warê de wê hinekê wê werê kiirn.

Lê ji ber ku wê zêde pêşnekeve wê di wê temenê de wê pêşketina wê ya civakî û keseyetî jî wê dervî wê lawaz û û kê m bimênê û ankû wê hîc nebê.

Ku em di wê temenê de şibandinekê wê bi ronansana dema sedsale 15' min re ku wê li rojava wê bikê wê, di serî de wê çawa wê qalikê baweriyê û ankû olê wê bi şikênê û wê xwe ji wê derbas bikê û wê di wê temenê de wê bide dîyarkirin bê. Di wê temenê de wê, şîroveyên xwenûkirinê ku wê weke şîroveyên 'reformasyonê' jî wê werina bi navkirin wê di wê demê de wê, bi wê re wê xwe di renekê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê bide dîyarkiirn. Di warê olî de ku mirov wê pêşî bi gotinekê wê bibêjê wê çawa wê, di wê temenê de wê têtînenê cihê wê bibin wê, di wê rengê de wê bibê. hizrên luther, calwin û cizwitiyan dikarê wê di wê temenê de wê, di renekê de wê bikirpênê û wê werênê ser ziman.

Ev wê, di awayekê de wê yekser wê weke têtînenê ku wê mijare baweriyê wê ji xwe re wê bikina armanc û wê di wê temenê de wê li ser çerçoveya demê re wê di renekê de wê, bigihênina hizirkirinê û ankû renekê hizirkirinê wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê, hizrên civakî wê, têtîna civaknasîyê û civaketiyê wê piştî ronansê û pê de wê ji xwe re wê weke navend wê hildin û wê li ser wê temenê wê pêşkevin. Di wê warê de wê hizrên hobbes ku wê bi têtîna 'hevpeymanîya civaknasî' ku wê werina ser ziman û di dewama wê de wê de wê hizrên Rousseau ên bi têtîna 'hevpeymanîya civakî' û hwd ku wê werina ser ziman wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê di wê rengê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Weki dîn wê li ser temenê civakê, bi aliyên weke ramyarîyê, hûqûqê û ankû têtînenê destûrî û hwd re wê hizrên bodin, grotius û heta Machiavelli û hwd ku mirov dikarê di

dewama wê de wan werênê ser ziman wê li ser wê temenê wê hizrên hem bi ji hev cihêkirinê ên bi qadên civakî û hem jî wê bi salixkirina wan a di wê temenê de wê, werênina ser ziman. Rousseau wê, di wê demê de wê têngîne civakî ku wê bi gotinên weke “azadîya baweriyân” ku wê di wê de wê werênê ser ziman re wê di renekê de wê ew wê şîrove dikê û wê dihênê ser ziman wê bibê. Di wê demê de wê ji ber wan gotinên wî yê weke azadîya baweriyê ku wê di temenekê pênasekirina baweriyê cihê de wê were ser ziman wê, tundrewên demê wê yekser wê herina bi ser wî de û wê, hêrîş û rexneyên ku wê li wê bigirin wê di wê temenê de bê ku ew ‘hevqirtina baweriyê tûna dikê’ û ankû ew baweriyê ji holê radikê û hwd re wê werênina ser ziman. Li ser wê temenê wê hizrên Rousseau wê, di renekê de wê, bina temenê hizirkirinê cihê ên ku wê di wê warê de wê werina ser ziman.

Aliyekê wê yê din ê giring wê ji wê demê û pê de wê mijare hizrên civakî û navaroka wê were salixkirin bê. Wê di wê temenê de wê civak wê li ser têngihên olî re wê newê salixkirin. Wê weke xwe û li ser xwe bixwe re wê were salixkirin û pênasekirin. Ev wê, di awayekê de wê temenê wê cihêbûna bi layiqî a ku wê di wê warê de wê karibê wê bi wê re wê, di renekê de ku wê karibê wê were salixkirin û wê were hanîn li ser ziman bê. Ji aliyekê ve wê dikarê wê weke cewherê pêşketina dema ronansê a civakî jî wê di renekê de wê pênasebikê û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê salixkirinê li ser olê re ku wê werina kirin û ankû wê weke civakên li ser olê re wê werê ser ziman wê bi wê re wê çawa ku wê hebûna wê ya civakî wê bi wê re wê weke ji nedîtî ve wê were ser ziman û wê bi wê re wê weke ku wê, bodin, grutius û heta şîroveyên weke Rousseau û Machiavelli û hwd jî wê temenê wan wê nebê. Di serî de wê bo ku ew temenê wan ê civakî ê bi şîroveyî ew hebê ew ji hev cihêkirin wê di renekê de wê, weke ku wê pêwîst bê ku ew were kirin. Di dewama wê de ku ew weke aliyekê wê yê din ê giring ku ew di wê temenê de were lê hizirkirin.

Di dewama wê de wê, mijare fahmkirina aliyên din ên weke civaknasiyê ku wê di demên piştre wê were lê hizirkirin wê, di wê warê

-----

* Copenhaver, Brian P., & Schmitt, Charles B.(1992), Renaissance Philosophy, New York: Oxford University Press

*Bloch, Ernst (1885-1977), philosophy of renaissance

de wê, weke aliyekê wê yê giring ku wê, hem weke encama wê û hem jî wê weke temen wê pêşketina wê xatê a civakî jî wê şîrovebikê bê. Di wê rewşê de wê kes wê weke endamê civakê wê were şîrovekirin. Wê ne bi girêdana xwe ya olî û bawerî ku ew 'weke avd'ekê û hwd were şîrovekirin. Bi wê têngînê wê pêşîya şîrove û têngînên bi navê 'azadiyê' wê were girtin. Pirsgirêka azadiyê ku mirov wê hilde li dest wê di serî de wê, ji wê aliyê ve wê, ne tenê wê bi têngîna nava baweriyên wê xwe bide dîyarkirin. wê bi têngîna mafûazadiya civakî ku wê ji xwe bi pirsgirêka bi hebûna wan re wê xwe li ser wê re wê **bide** dîyarkirin.

Di wê temenê de wê, mijare baweriyê wê, di wê rewşê de wê, dema ku ew têngîna desthilatê were dîrkin û civak bi serê xwe bi wê rengê xwe êdî ew xwe pêşbixê wê êdî wê civakbûn wê bi wê re wê pêşkeve. Ya ku wê ji wê demê û pê de wê di dema ronansê û pê de wê pêşkeve jî wê di wê temenê de wê pêşkeve. Dervî wê êdî wê di rengekê de wê mijarên weke civake dema zanînê wê bi aliyên wê yên din ên cihê û hwd re wê bi derûnî, civaknasî, ramiyarî, pedegojiyî, dîrokî û hwd wê weke bi wan bi gelek aliyên re wê êdî wê bi wê rengê wê were ser ziman.

Şikandina qalîkê olî wê weke encama dîrokî a ronansê bê û wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê, mijare ol û baweriyê wê weke astengiyekê ku wê êdî wê li pêşîya pêşketina civakê kes wê xwe bide dîyarkirin wê were ji holê rakirin. Wê mijare azadiyê wê di wê temenê de wê êdî wê bi têngîna azadiya mirov û ankû azadiya civakê û hwd re wê, di wê temenê de wê êdî wê bi wê re wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, piştî serdema navîn li rojava gavavêtina li dema ronansê û demên piştî wê êdî wê li ser wê temenê wê bibê. Lê wê mirov dikarê weke aliyekê wê yê din jî wê ew bê ku wê, aliyê felsefeyî û olî ku wê, bi dîmenkirinên wê yên weke bi çandî û hwd wê, bi wê re wê pêşkeve wê weke dîmenê yê pêşî bê ku mirov wê di wê demê de wê fahmîbê.

Di wê nûqtayê de wê, destpêka ronansê ku wê were ser ziman wê weke derketinek çandî, hûnerî û hwd wê di destpêkê de wê, were pênasekirin. Wê çawa wê dikarê wê fahmbikê? Di serî de wê dikarê wê bi wê re wê di wê rengê de wê fahmbikê ku wê, weke têngînek çandî wê pênasekirina ol û baweriyê wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê ji wê re wê bibê alîkar ku wê civakê wê bi xwe re wê, dervî wê salîxbikê û wê di wê temenê de wê, werênê ser ziman bê. Nigarvan û hûnervanên wê demê wê, weynek dîrokî wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê bi têngîna hûnerî bi temenekê hişmendî wê bileyizin. Wê di wê rengê de wê

bandûra wan wê xwe di wê rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, dema ronansê ku wê weke demek bi pêşketina zanînê wê were pênasêkirin ew zanîn wê çawa wê ji weke ji azmana wê dakeve li ser rûyê ardê û wê bi xweza û dûnya heyî re wê, weke ku wê bacon wê werênê ser ziman bi derketina dervî wan pûtên ku wê mirov wê di mejiyê xwe de wê bi zêhnî, olî û hwd wê biafirênê wê êdî wê temenê wê biafirênê.

Ronans wê di wê rengê de wê, xwûdayê ku ew piştî serdema kevnera wê were derxistin li azmana û li ser rûyê ardê wê bi girêdana ontolojikî a bi wî re wê jîyane û keseyetek wê were afirandin û piştê ku wê ev dem wê were dema ronansê wê, pêwîstîya ku wî xwûdayî hinekê din dîrkin û ankû zêdetirî bi azmana ve birin û li şûn hiştin wê were kirin. Beremberê wê, çendî ku wê xwûdê bîbirin li azmana wê di dema ronansê de wê zêdetirî wê zanîn jî wê were daxistin li ser rûyê ardê. Di wê temenê de wê, weke rewşek beremberê hev a çapraz ku mirov wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê rengê wê fahmbikê bê. Li ser wê temenê zanînê wê, pevçûnên bi zêhnî ku wê bibin wê, di wê warê de wê xwediyê wateyê bin.

Rojava ew qalik şikand û derketin li holê. Li rojhilat bi dema eyûbîyan ew heta wê demê ku ew hatibû ber şikandina wê qalikê wê piştî wê, bi şer û pevçûnên li ser esasê bi ol û baweriyê xwe serdestkirinê ku wê bi derketinê weke osmanî û hwd re wê bîn kirin re wê, pêşîya wê şiketînê wê were girtin. Bi gotinek din wê, ne tenê wê bi hêrîşên ku wê bikin wê temenê ronansê ê li herêmê afirîya wê ji holê rakin wê beremberê wê, pêşîya wê bigrin û wê temenê şikandina wê qalikê ku wê, herêm bi zanîna xwe re wê bikê û wê derketinekê û pêngavekê wê bi wê re wê bi xwe re wê bikê wê temenê wê were ji holê rakirin. Ev êdî wê were wê wateyê ku wê di demên piştê wê ji pêşketina xwe ya ku ew pêwîstba bijî dîrkeve û di nava tariyê de bi ber pêşaroja xwe ve gavên xwe biavêjê bê.

Piştî wê demê wê heta demên hemdem jî wê bi rêya rêveberîyên dem bi dem ew dihên diçin bê û ankû di wê temenê de wê bi rêya pêşveçûnên ku ew dibin bin wê, çawa li ser têngîna olûbaweriyê re wê pêşîya şîroveyên ramyarî, derûnî, keseyetî, civaknasî, hûqûqî, desthilatî û hwd ku wê werina girtin wê, ne tenê wê ji aliyê ve wê, bi awayekê objektîv ku wê çawa wê pêşîya wê pêşketina ronansê bi berdewamî wê were girtin bê. Li ser wê temenê wê di wê rengê de wê dervî ya ol û baweriyê wê bi ti awayê wê mirov wê rastî şîroveyekê wê dervî wê newê. Hinekê wê li dora sedsale 12'în wê ji aliyê ibni sina, ibni rûşd, Er-rawandî û çend

filosofên din ên weke suhrewerdî, şehrezorî, halacc û hwd wê bibê. Ew jî wê, yan bi sernekeve û yan jî ew yên ku wê werênina ser ziman wê ew wê berdêla wê bi can û ji dest dana jîyane xwe wê bidin. Ev wê, weke kevneşopîyekê wê di demên piştre ên weke di demên hemdem de jî wê, vêcarê li ser têngîhên desthilatî û serdestî û hwd re wê bê **dayin** domandin.

Li rojava wê di wê nûqtayê de wê bi berdêlên mazin wê ew wê çawa wê qalikê wê bişênin û wê ji wê derkevin wê weke çîçikek ji hêkê derkeve wê, di wê demê de wê, bibê. Di wê warê de wê, şîrovevên dervî olî wê bibin. Civak jî, kes û keseyet jî, ramyarî, hûqûq jî, dîrokê jî, civaknasî jî, û gelek aliyên din ên weke wan wê bi serê xwe wê, di wê rengê de wê werina şîrovekirin. Ev şîrovevên ku wê bèn kirin wê li ser wan re wê bi têngînek sofistîkî û felsefeyî wê bi awayekê rexnegirtinên li ser têngînên weke yên metafîzîkê, idealîsmê û hwd re wê xwe bide domandin. Di wê warê de wê, Bacon wê, dema ku wê bahsa 'putên tiyatroyê' wê bikê wê, di wê warê de wê çawa wê, ew wê, ji temen ve wê, têngîna metafîzîkî wê bi sînor û çerçovevên wê yên zêhnî re wê rexnebikê wê di rengekê de wê, bi wê re wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Di wê warê de wê ev hizir wê di wê rengê de wê, bina temenê derketinek bi felsefe û ankû zanistîtiya li ser temenê hizirkirinên bi xweza û dûnya şenber û hwd re. Nîqaşên teorîkî ên bi têngîha razberiyê re wê, di wê rengê de wê, hem bi pêşxistina wan re û hem jî bi hewldanên fahmkirina wan re wê bi zimanekê rexnegirî wê hewl were dayin ku ew were pêşxistin. Xosleta zanyar û filosofên dema ronansê wê di wê nûqtayê de wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin ku wî her yekê wê mijarekê wê bi serê xwe wê dervî wê têngî û qalikê ku ew heta wê demê di wê de dihê jînkirin wê çawa wê were derbaskirin wê were lê hizirkirin. Rexnegirtinên li serdema navîn û weke 'demek tarî' pênasekirina wê, bi serê xwe wê di wê temenê de wê, giring û watedar bê.

Wekî din wê, di her aliyên ku ew bi wê rengê dihên pêşxistin de wê, di wan de wê bi serê xwe wê dervî wê were kûrbûn. Wê di wan waran de têzanînek wê dema ku wê çêbibê û wê dêr w li rojava wê nikaribê wê êdî dibin sehête de bigirê wê êdî wê kesên weke luther û calwin û cizwiti û hwd wê derkevin û wê, di temenekê xwenûkirinê li gorî wê bidest hizirkiirên li ser baweriyên xwe re wê bikin. Tenê rexnegirtina li baweriyên wê nikaribê tiştekê werênê ser ziman. Vajî wê weke ku wê di demên piştre ên rojhilat de ku wê rejimên herêmê jî wê pîrr baş û bi awayekê pispor wê, tundrewiyê wê li ser temenekê 'radikalîsmê' wê

bikarbênin wê weke ji rewşên bi wê re wê, tenê wê **kêr** wê were. Lê rojava wê, weke ku wê bi hizrên kesên weke Vico ku wê bi hizrên wî yên li ser dîrokê re bê, weke hobbes ku wê hizrên wî yên li ser gotina hevpeymaniya civaknasiyê re bê, weke bacon ku wê bi hizrên xwe yên li ser gotina zanistitiyê û xwezayê re bê, weke descartes ku wê bi hizirên xwe yên li ser felsefeya rasyonalmê re bê, Weke bodin ku wê hizrên xwe yên li ser dad û ankû hûqûqa xwezayê re bê, weke Grotius ku wê bi hizirên xwe yên li ser ramyarî û hûqûqa xwezayê re bê, weke Montaigne bi hizrên xwe yên li ser civaket û hizra wê re bê, weke Machiavelli bi hizrên xwe yên li se ramyarî û desthilatê re bê, weke Rousseau bi têngîna 'hevpeymaniya civakî' bê û hwd wê weke wan wê gelek zanyar û hizirvanên ku wê di warên cihê ên weke fizikê, beşê felsefeyê ên cihê û hunervanên weke da-vinci ku wê rewşên bi dîmenî ên olî wê bi hunerî wê bi wêne bikin û wê bidina berçav û humanistên weke **Dante, Petrarca, boccacio** û hwd ku wê têngihîştina hebûnê û mirovbûnê wê ji nava hizrên olî û yên felsefeyê wê kifşbikin û wê bi têngînek eksistensialisme û humanist di zikhev de wê werênina ser ziman. êdî wê dema ku ev bûn wê bêgûman wê aliyê wê qalikê olî jî wê, pêwîstîya gûharînê wê bi xwe re wê bibînê. Berî gelilei wê bruno wê, ji ber hizrên wî derkeve hemberî engizisyonê û wê, were darizandin û wê, maskeyê hesin li rûyê wî were xistin û wê bi saxî wê were şawitandin. Piştî wê dema ku wê êdî wê gelilei wê were darizandin wê, ji wê were fahmkirin ku wê weke bruno li gelilei kirina wî kirinê wê pêşîya hizrên wî newê girtin. Wê weke rewşek bêfêde û bêncam wê di wê temenê de wê were dîtin. Bi wê yekê wê êdî wê ew wê were herêkirin û wê piştê wê, weke mînaqek ku wê piştê wê ji gelek mînaqên din re wê bi wê rengê wê bê mînaq wê bê malê dîrokê û wê derkeve li pêş.

Mijare di wê nûqtayê de me ji wê nûqtayêa şikandina wê qalikê me hanî ser ziman. Di wê temenê de wê rojava wê bi temenê xwe yê felsefeyê wê ew wê qalikê bi wê rengê wê bi afirandinên ku wê di wê çerçoveyê de wê bikê re wê bişikênê û wê derbas bikê. Li rojhilat bi ji holê rakirina wan mînaqên bi wê rengê û hizrên wan re wê, êdî wê ew qalik wê bê ku ew bi şikihê û ankû were derbaskirin wê bi wê re wê di rengê de wê bi

-----
 * Celenza, Christopher (2004), *The Lost Italian Renaissance: Humanists, Historians, and Latin's Legacy*. Baltimore, Johns Hopkins University Press

* Hause, S. & Maltby, W. (2001). *A History of European Society. Essentials of Western Civilization* (Vol. 2,). Belmont, CA: Thomson Learning, Inc

xwe re wê, di awayekê de wê **bide dîyarkirin**. Dema ku wê bahsa dema merwaniyan û eyûbîyan û ronakbiriya wê demê wê were kirin wê **tenê zaningeha medresa mazin a amedê di wê demê de wê bahsa ser milyonekê re berhem di pirtûkaxaneya wê de wê, hebin** wê were kirin. Bi heman rengê gelek deverên din ên weke medresa sor, ya bazidê, colemergê û gelek deverên din ên herêmê wê di wan de wê berhevkin wê hebin. Wê werina holê rakirin. Lê ew pirtûkxane û berhevkinên wê ku mirov li wan re wê, pirsek bi wê rengê bikê û bipirsê ku ka ew **çi ji wan berhevkinan hat** wê bikê wê, di wê temenê de wê, bersivên ku wê ji wê pirsê re wê werina dayin wê ne tenê bi wê çawa temenê wê ronasansa demê ji holê hatiya rakirin wê werênê ser ziman wê her wusa wê bi wê re wê, di derbarê rewşa trejedi û tengezeriyên civakî û şariştanî ên ku wê piştê wê li herêmê wê bijîn jî wê têgîn û têgîhiştinekê bi berdirehî wê bixwe re wê **bidina** mirov.

Li rojhilat wê çendî wê di dema merwanî û eyûbîyan de wê minaqên weke hallac û nesimî, er-rawandî, suhrewerdî û hwd wê hebin jî lê wê di rengê şîrovekirin û rewizekirina hizrên wan ên li gorî wê qalikê olî ku ew ji wê derbas nebê û ku wê çawa wê hizrên wan ji awayekê 'dijberî' were derxistin û wê weke li gorî wê qalikê wê were ahlkirin wê bibê. Di demên hemdem de ew, hewldanên li leyha sunnitiyê rewizekirina elewitiya kurdistanê û anatolia di çerçoveya wê mantiqê de dikarê wê fahmbikê. Ankû hêrişên li ser êzdayiyên kurdistanî, yarsanî û hwd di bin navên olî û hwd de wê, dikarê di wê çerçoveyê de wê ji aliyekê din ve wê di dewama wê de wê fahmbikê û werênê ser **ziman**.

Ber vê yekê wê, di wê temenê de wê dervî wê, di temenekê dîrokî, civaknasî, civakî, mijar û beşên felsefeyê û zanistê û hwd de wê, modelên ku ew bi wê hizrkirina xwe dervî wê awayê û qalikê heya ku ew dihênina ser ziman wê di renekê de wê, newê ser ziman. Mînaq wê rewşa mezdekê berî islamê, piştî wê weke babek û hwd wê li şûna bi modelên hişmendî ên civakî û rengê hizirkirinên wan ên civaknasî, keseyetî û hwd wê werê ser ziman wê bi roterikekê ku wê 'bi gotina dijberîyê' wê werina ser ziman û hwd. Ji wê tiştê ku wê bi wan were ser ziman û derbas bibê wê newê dîtî ku wê were ser ziman. Demên piştê de jî wê, di wê temenê de wê, cihê û dervî wê qalikê şîrovekirinên bi dîrokê, hebûna civakê, beş û mijarên felsefeyê û gelek aliyên din wê newina ser ziman. Di temenê de wê hizrên wan wê weke hizirna ahlkirî û kedîkiri di nava wê rewşa giştî de û li gorî wê ku wê werina ser ziman wê werina ser ziman. Li ser wê temenê weke wê jîyankirinê wê ji derûniya girseyî ku

wê xwe bi tenê hîsbikin û wê çawa wê, bi wê derûniyê wê weke 'bên hildan li ber cidiyetê' wê di rengekê de wê, were lê hizirkirin. Di wê temenê de rewiza kirina hizrên bi wê rengê ên li dijê jî wê, êdî wê, bibê. Ew rewizekirin wê tenê wê xizmetî wê rewşa giştî û wê qalikê û di nava wê de wê, bêî ku wê weke ku wê, bacon wê werênê ser ziman ku ew dervî wê şikeşta (bi têngînek **pûtê şikeftê**) ku ew di wê de dijî ku ew wê bibînê û bijî wê di rengekê de wê bê jînkirin.

Di wê temenê de wê, dema ku wê, bahsa modelek dervî ya olî ku wê were bahskirin wê zêde derfet wê bi wê yekê û rengê wê ji wê re wê newê hiştin. Di wê temenê de wê, ne filosofekê wan demên berê û ne jî hizirvanên demên piştre wê, karibê bi hizrek û modelek civakî û hwd bi hizrên xwe dervî wê modelê were ser ziman. Ji xwe wê piştî nivçû mayîna pêvajoya dema ronasansê a herêmê a dema merwanî û eyûbîyan wê, êdî wê piştî wê zêde mirov wê nikaribê bahsa pêşketinek bi wê rengê a li berçav û ankû hizirvanna ku wê dervî wê qalikê bihizirin ku wê hizrên xwe wê werênina ser ziman bikê. Di wê temenê de wê bédengbûm, xwe tamirandin û bédengkirin û hwd wê, di wê çerçoveyê de wê bibê.

Desthilat û rejimên piştre ên herêmê ku wê di dewama wê de wê werin jî wê bi wê qalikê re wê zawacek zêhnî û hegomenikî wê, bi temenekê bîrdozikî wê bikin û wê bi wê re di ahengekê de wê çawa wê bijîn û xwe bi wê bikina desthildar wê bibê. Ew wê li ser wê temenê wê, mijarên têngîna civakî wê bi temenî wê di bin dîmen û zêhniyeta qaliikê olî de wê ji holê rabikin. Wê temenê wan jî wê ji holê rabikin. Bi wê rengê wê tenê wê desthilat û rejimên piştre ên wê qalikê ne şikeştî lê li ber şikeştbûnê bê wê biafirin. Wê li ser wê temenê wê, têngînek civakî wê, nebê. Ber vê yekê wê hebûnên civakî wê hemû wê di awayekê de wê bi wê reng û awayê xwe wê bikevina armanca wan desthilatan de.

Tiştêkê din jî wê piştî ku wê mezhebek û ankû têngînek din a olî ku wê desthilatek wê bo afirandina 'netewek' xwe wê bikarbênê wê êdî wê dîsa wê di encama wê de wê encam wê ji wê ne cihêtir wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Wê tenê wê xizmetî domandina wê rewşê û dîmenê wê bê. Ev wê li herêmê wê ne weke pêşketinekê bin. Vajî wê weke têngî û

-----
*Koestler, Arthur (1959): The Sleepwalkers. A History of Man's Changing Vision of the Universe. Penguin Books

*Zagorin, Perez (1999). Francis Bacon. Princeton, NJ: Princeton University Press

rengên pêşveçûnê ku wê bi wan pêşîya pêşketinên cihê ên civakî û hwd wê, werina girtin bê. Mantiq û rengê pêşketinê ku wê pêşîya ronasansa herêmê wê di dema wê de wê bigirê wê, bi wê rengê wê xwe di demên wê yên piştre de jî wê, bi wê zêhniyeta qalikê ne hatî şikandin û derbaskirin wê, xwe bi wê re wê bide dîyarkirin, serdestkirin û berî her tiştê domandin. Pirsgirêkên ku wê weke pirsgirêkên herêmê wê piştre wê xwe ji wê demê û pê de wê bidina dîyarkirin wê li ser temenê pêşketinê ê bi wê temenê, rengê û awayê bê. Ankû wê pirsgirêkên pêşketinê, hişmendî û ankû weke tengezeriyên civakî û şariştanî ku wê bi wê temenê wê li herêmê wê xwe bidina dîyarkirin bin. Piştî dema eyûbîyan wê têkiliya bi teolojiya olî a li ser temenekê fahmkirinê û ankû hevdû fahmkirinê jî wê êdî wê biqatîhê. Wê, têkiliya fahmkirinê û pêşketinê wê bi aqilî wê ji holê rabê.

Di dewama wê de wê têkiliya civakî û hişmendîya civakî û felsefeyê wê bi wê re wê dawî li wê were. Tenê wê têkiliyek navaroka wê vala a bi rengê 'iteatê' û ankû 'avdîtüyê' ku wê were pênasekirin wê bibê û wê derkeve li pêş. Ev rewş bixwe jî wê, nîşanaka wê sefeleta zêhnî û zûwabûna bi hişmendî a herêmê wê karibê bi **rehetî** bi xwe re bide dîyarkirin.

Dema ku rojhilat ew qalik ne şikand û ji wê derneket wê êdî wê civak û civakbûn li herêmê ew pêşnekevê û êdî wê bi wê re wê pirsgirêkên civakî, rewîstî, mafûazadiyê, ramiyarî û heta ku wê weke ku wê di demên hemdem de wê were ser ziman wê bi demokratikî û hwd jî wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Ber ku ew qalik ne şikandinê re wê, dernekeve li holê û wê bi temen, çavkani û dinamika xwe re wê pêşketina xwe wê neji. Pirsgirêkên civakî û heta zêhnî û hişmendî û hwd ku wê bi aliyên wê yên weke felsefeyê, civaknasiyê û hwd re wê êdî wê di wê temenê de wê, rûbidin. Wê tenê wê ew qalikê ne hati şikandin lê ew di dema eyûbîyan de hatî berşikandinê wê bi rewş û encamên wê re wê, di wê temenê de wê bijî. Wê dema ku wê mijar wê were ber şîrovekirina wan aliyan bi serê xwe jî wê di cih de wê ya weke astengdikê ku wê li xwe li hemberî wê bide dîyarkirin û wê pêşîya pêşketina wê bigirê jî wê di rastîyê de **wê ev bê**.

Hê jî wê di hemû demên hemdem ên piştî dema ronansansê wê li hemberî wê, pirsgirêkên civakî, hişmendî û hwd wê bi wê qalikê re wê xwe bidina dîyarkirin. Wê çawa wê derkevina dervî wê, rê û perspektifek wê li pêşîya wan wê nebê. Weke zaroya ku ew ji dayika xwe re hati ber bûyinê lê ku ew ti carê nabê wê li lê were.

Mijare desthilatên herêmê wê bi hemû pirsgirêk û dîmenê wan ê weke bi sefeletî û hwd re wê, bi rengê li wê qalikê xwe girêdanê û di nava wê qalikê de bi girtinê û pêşîya bûyinek mihtemel a civakî û hwd bi aliyên wê yên din bigirin re wê xwe bide dîyarkirin. Di wê temenê de pêşketina herêmê bi civakî û şariştanî ku wê bê gihandin li şîroveyekê wê di wê temenê de wê bingihekê wê yê fahmkirinê wê hebê.

Ber vê yekê wê rewşa wê zêde wê nikaribê bi temenekê weke ya rojava ku wê piştê bi pirsgirêkên kapitalî ku wê pêşkevin re wê şîrovebikê. Ber ku ew pêşketin nejtî. Vajî wê, tenê wê li ser temenê olî û rewîstî û desthilatî û hwd re wê, di wê temenê de wê karibê wê, bi van aliyên re wê li wê bîponijê û wê fahmbikê. Di wê rengê de wê, desthilatên herêmê wê astengiyên yekser ên li pêşîya pêşketina wê biafirênin wê bi wê re wê xwe di regekê de wê bidina **dîyarkirin**.

Rewşa bi hêrişan rûxandîna eyûbîyan wê yekser wê ne tenê tengezerîyên civakî wê li herêmê wê bi xwe re wê biafirêne wê bi wê re wê pêvajoyek ku wê piştê wê weke 'tengezeriyên şariştanî' ku wê bê pênasekirin û şîrovekirin jî wê piştî wê êdî wê di wê temenê de wê xwe bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê, dawîya împaratoriya eyûbîyan wê destpêka wê gotina tangezerîyê a ku wê bi civakî û şariştaniyê re wê êdî wê were ser ziman wê bi xwe re wê biafirêne.

Di wê temenê de wê, bêgûman wê dema ku em wê dîmenê wê şîrovebikin wê gelek dîmenên ku wê, di zikhev de wê derbas bibin wê bi wê re wê hebin. Ev dîmen wê, di regekê de wê ji aliyê zêhnî, û hwd ve wê, di awayekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di demên piştê wê, mijarên aliyên din ên zêhnî wê xwe di temenê mijarên felsefeyê ên rasyonalityyê û hwd re wê wê bide dîyarkirin.

Li herêmê wê, di wê temenê de wê, aliyekê wê yê giring ez wê dixwezim ku wê bi gotina 'suhrewerdî a rasyonalityyê' re wê şîrovebikim û wê werênîma ser ziman. Suhrewerdî wê rasyonalityya wî, weke ku wê di têgîna metafîzika şehrezorî de ku wê li ser rastteqîniya ku ew esas digirê û wê dihênê ser ziman wê, temenekê pozitivist jî wê bi xwe re wê, di regekê de wê **bide** dîyarkirin. Di wê temenê de wê, di regekê de wê, du aliyên gotina rasyonalityyê a suhrewerdî wê hebin. Yek wê li ser temenê zêde rasyonalkirinê ku wê karibê wê were fahmkirin û wê di wê temenê de wê bi temenekê xwezayî, dînyayî û şenberî û hwd re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Aliyê din jê duyem jî wê

bi mijare zêde rasyonel bûnê re wê weke 'pirsgirêkekê' ku wê were dîtin re wê xwe di wê temenê de wê, xwe bide dîyarkirin. Ev wê li ser çî temenê wê bide dîyarkirin? Ev jî wê di rengekê de wê li ser wê temenê wê xwe bide dîyarkirin ku wê di nava hizirkirinên civakî de wê çawa wê bê gihandin têgînekê wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin.

Li herêmê wê, bi ji holê rakirina temenê wê yê ronansansê wê, êdî wê zanyarên ku ew mijara wê ya felsefeyê, dîrokê, ramyariyê, hûqûqê, û ankû felsefeya xwezayê û hwd ku wê di teybetmendîya wê de wê şîrovebikin wê dernekevin. Di wê rengê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê ku wê êdî wê herêmê wê di rengekê de wê, di nava tariyê de wê bidina dîyarkirin. hinek libitandinên weke bi têgînek ronansansî ku wê ji dema merwaniyan û heta ya eyûbîyan wê bibê ku mirov wê karibê di temen û rengekê weke ya dema karolenjê û rengê wê de li herêmê û wê dema wê de wê fahmbikê jî wê ji ber wan sedemên ku me li jor hanî ser ziman wê dewama wê, hem bi civakî, hem bi felsefe û ankû aqil û ankû aliyên din û hwd re wê newê hanîn.

Di roja me de wê, bi zêdeyî wê, li pêşîya pêşketina wê û ku ew wê ronansansa xwe wê bikê wê weke ku wê çawa wê di demên berê de wê ol wê li pêşîya wê asteng bê wê bi heman rengê wê têgînek hegomenikî a serdestî ku wê hemû aliyên wê kirina bin kontrola xwe de wê di wê temenê de wê weke ya ku wê pêşîya wê pêşketina wê bi civakî, felsefeyî, hizrî, civaknasî, ramyarî, û di çerçoveya têgînên maf û azadiyê û ankû gotina azadiyê û hwd de wê bigirê wê derkeve li pêş.

Tabî wê aliyekê wê yê din jî wê bi mijare rengê fahmkirina olê re wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê, dema ku wê bahsa kêmbûna têgîna rewîstî û hwd wê were kirin jî wê di cih de wê hanîna li bîrê a olûbaweriyê wê, weke li ya kevn vegefnê bê wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Dem ku em li wê li gorî zagon û destûrên kişîna ardê li wê bihizirin wê, hertimî wê bi aliyekê ve weke 'bi pêş ve' wê bibê wê xwediyê herikinekê bê. Wê demê wê, rewşên bi wê rengê wê li ser temenê wê kifşkiirina wê di awayekê de wê weke ku wê bi wê re wê pêwîst bin.

Ya ku wê bi encamên ronansansê re wê werina fahmkirin wê di serî de wê, di wê temenê de wê ji aliyekê ve wê, ne bi ya kevn li şûna ya nû hanîbê. Wê ya nû wê li xwe bixwe ku ew di cihê wê de bê dîtin were pêşxistin bê. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê. Civakên rojhilat wê, ji ber wê rewşa wan ya di destê desthilatîyê de hiştin di rewşek weke bindestî de wê, zêde wê zayif û bêzan wê were hiştin. Ev

jî wê weke rewşên ku wê hertimî wê li ya ku wê bê danîn li pêşiyê ku ew xwe li wê bigirê û hwd wê, temenê wê biafirênê.

Wê dema ku em bahsa ronansansa demên sedsale 15´min a rojava dikê û bi wê re bahsa kifşkirinên weke jinûve a bi felsefeyên demên kevnera dikê û di wê temenê de wê, hewlbide ku ew xwe werênê ser ziman wê, di wê temenê de wê, tenê wê mirov nikaribê wê weke hizrekê bi serê xwe ku ew di wê temenê de wê bikê re bi sînor wê fahmbikê. Di wê temenê de wê, rewşê ku em wê bi şibinina ´pûtê şikeftê´ ê bi têgihên bacon re wê, di wê nûqtayê de wê, ew çerçoveya bi sînor ku ew di nava wê de dijî wê çawa wê bi wê re wê weke ku wê xwe biavêjê deervî wê, di rengekê de wê bi wê re wê were dîtin. Li vir têgînek giring wê weke wê têgiha bacon wê zêdetirî wê di mejiyê mirov de wê karibê bi wate bikê. Ew jî wê ew bê ku wê di wê demê de wê her filosof û zaneyên demê ku wê di dema ronansansê de wê derkevin wê bi zêdeyî wê bi hizrên xwe wê çavkaniyên xwe wê ji têgînek ´xwezayî´ û ankû ´xwezaya hewirdora xwe´ wê bi wê re wê bi wê rengê wê li wê bihizirê û wê bixwezê ku ew wê fahmbikê û wê bi wê re wê werîne ser ziman. Ev wê di serî de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê fahmbikê ku wê têgîna xwezayê ku wê di nava têgîna hûqûqê de bê, civaknasiyê de bê, civakê de bê, dîrokê de bê, felsefeyê de bê û ankû gelek aliyên din ên zanînî û zanistî ku wê, di wê rengê de bê bi wê re wê, di temenekê de wê çerçoveyek hizirkiirnê wê bi xwe re wê di wê temenê de wê bi wê re wê, weke di awayekê de wê fahmbikê û wê bide dîyarkirin. Di demên hemdem de wê mijare ronansansê ku wê were ser ziman wê ji hinek aliyan ve wê di zane min de wê hê jî wê di wê temenê de wê hinek aliyên wê yên ku ew ne hatina fahmkirin û li bendê fahmkirinê na wê bi wê re wê hebin. Û wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê li ser wê çerçoveyê de wê bi israrî wê di nava hizirkirinên mirov de bi awayekê xwezayî û sergirtî û ankû servekirî wê bikin ku ew xwe bidina dîyarkirin.

Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare ronansansê wê ku wê were ser ziman ku wê rast bê ku wê weke mijarek zanînî û fahmkirinê wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê

-----

*Hankinson, R. J. (1997). *Cause and Explanation in Ancient Greek Thought*. Oxford University Press

*Boyle, Robert; Stewart, M.A. (1991). *Selected Philosophical Papers of Robert Boyle*. HPC Classics Series. Hackett.

* Martin Heidegger, *The Principle of Reason*, trans. Reginald Lilly, (Indiana University Press, 1991)

temenê de wê hinekê jî wê di awayekê de wê li ser reng û awayê çavkaniyan wê xwe bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê, di awayekê de wê bi wê rengê wê bide dîyarkirin. Mijare çavkaniyan wê ji çavkaniyek teqez û razber wê bi ber temenekê xwezayî, şenber û neteqez ve wê, herê û wê di wê temenê de wê li ser temenekê şenber hewldanên hizirkirinê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di demên berê ên kevnera û piştî wan ên serdema navîn de jî wê têtînek rasyonalmê a ku wê bi wê re wê di nava hizir û felsefeyê de wê bi wê re ku wê were lê hizirkirin wê hebê. Lê têtîna descartes wê di wê temenê de wê di renekê de wê cihê bê û wê, di çerçoveya wê çerçoveya ronasansê a ku mirov wê kifşbikê û wê fahmbikê de wê di awayekê de wê bê dîtin ku wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê rewşê de wê rewşa rengê hizirkirinên dema ronasansê wê bi wê re wê, di serî de wê, xwe bide dîyarkirin. Ji aliyekê din ve jî bi wê dema ku wê bahsa demê wê were kirin wê di nava hinek gotinan de wê bi gotina “li ser deryayan ve li deverên nû vebûnê” û ankû “bi derketina kifşkirina dînyê” re wê were hanîn ser ziman. Wateya wan gotina bi morfoloji û etimolojikî ku em di wê nûqteyê de bi wê rengê zaninê li wê bihizirê wê çî wê bi wê re wê karibê weke encamekê di fahmkirinê û hizirkirinê de li wê were gihiştin?

Di serî de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, di dewama wê de wê, di serî de wê, dîsa wê di wê nûqteyê de wê dema ku em li wê dihizirin wê, têtîna ‘pûta şikeftê’ a bacon wê xwe di mejiyê mirov de wê, bide dîyarkirin. Ev têtîna wê di wê çerçoveyê de wê weke ku wê bi wê rengê wê çerçove û sînorê ku ew di wê de wê bijî wê bi ardnigarî wê ji wê derketinê wê weke ku wê xwe bi wê biavêjê dervî wê bi têtîhek morfolojikî wê rengê fahmkirinê wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê hin bi hin wê bi xiyalkirinê wê li ser wê temenê wê ji wê derbaskirinê wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Minaq têtîhên thomas **moore** ên bi ‘**otopya**(sawêr)’ wî û yên thomas **Campanella** bi têtînên xwe di ‘**welatê rojê**’ a xwe de ku wê werênê ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê, weke bi xiyalkirinê bê û hwd wê weke

-----

*Burns, Elizabeth (2 October 2017). What is this thing called Philosophy of Religion?. Routledge.

*Mulvaney, Robert J. (2009). Classical Philosophical Questions, 13 ed. Prentice Hall

xwe avêtina dervî wê sînore hundûrê wê şikeftê ku ew di wê de dijî. Li ser wê çerçoveya bi hizirkirina moore û ya Campanella re ku wê dervî aqil û rengê hizirkirina aqilê rûniştî ê demê wê pêşkeve ku mirov bi têgiha bacon a 'pûtê şikeftê' re wê li wê bihizirê wê kombinyonek ronansê a bêhempa wê bi xwe re wê, di reng û şewayekê de wê bide dîyarkirin. Di wê temneê de wê, di renekê de wê dervî wê ev herdû hizirvan û filosofên dema ronansê ku wê piştî wê hizirên xwe wê yek li biritanya mazin û yê din wê li keyeniya napoli a italiya wê werênê ser ziman wê weke rengna xiyalkirinê ên bi wisyon, model û awayekê rasyonel ku wê çawa bi çerçoveyek civakî û zanyarî wê bi wê re wê were jîyankirin wê di wê temenê de wê bi wê re wê hizirên xwe wê êdî wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê di renekê de wê mijare hizirkirinê a xwe avêtina dervî wê şikeftê û bi wê re wê weke ku wê bacon wê werênê ser ziman wê şikandina wan pûtan wê, di wê rengê de wê destpêka pêşketina dema ronansê a bi pêşketina wê ya di wê demê de ku wê bibê jî bê.

Ronans wê di wê temenê de wê li ser wê temenê wê, dema ku wê bahsa wê were kirin û wê bi gotina 'şiyarkirinê' bi temenekê bi hişmendî wê were kirin wê, di wê temenê de wê, bi gihandina hey û dîtina li dervî ya ku ew dibînê û dînya û xwezayê dervî wê. Di wê de wê bide dîyarkirin ku mirov wê di wê dînya xwe ya piçûk de dijî wê, dervî wê jî wê dînyayek mazin wê hebê. Wê êdî wê bikeve nava kifşkirina wê de. di wê temenê de wê kifşkirina wê dînya derve û wê xwezaya derve wê, di wê temenê de wê li ser temenê wê têngîna xwezayê û lêpîrsînên bi wê têngîna xwezayê û hwd re wê bibê. Bacon jî wê di renekê de wê ji wê temenê wê, di renekê de wê dest pê bikê û ew wê, di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê hizirên xwe wê, li ser wê temenê wê lêpîrsînê re wê li gorî xwe wê werênê ser ziman.

Di dema ronansê de mijare zanînê û bi cihêyî û cûreyî pêşketina wê

Aliyekê wê yê din jî wê bi wê re ku em di dewama wê de wê bi mijare zanînê re di çerçoveya dema ronansê de wê werênê ser ziman wê xwe bi mijare fahmkirinê û rengên wê re wê bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve wê dema ku mirov wê werênê ser ziman wê dikarê wê di wê temenê de wê ji hinek aliyan ve wê binxatbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê piştî serdema navîn wê weke ku wê bi têngînê

thomasê aqineyî de wê bi pêşketina wîna mirov re ku wê bi têngînek felsefeyî wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman û di dewama wê de wê weke ku wê spinoza ku wê bi têngîna azadîyê û ankû mirovê azad û hwd re ku wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê didewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê çerçoveyê de wê, pêşketina mirov wê di wê temenê de wê êdî wê di nava jîyanê de jî û di nava hizirkirinên weke yên bi hizirvanîn demê re ku wê werê ser ziman wê di dîmen û temenekê lêpîrsîner de wê were dîtî ku wê were ser ziman.

Felsefe ku wê were ser ziman wê, di rengekê de wê, ji hinek têngînan weke weke bi gotin û wateya wê ya li serdema kevnera ku wê were ser ziman wê weke 'evîna zanînê' ku wê were ser ziman jî wê di wê temenê de wê ev têngî wê bi xwe wê di wê demê de wê were lê pîrsîn. Ber ku wê, ev têngî wê di xwe de wê di zanînek ku wê were hêjê kirin wê çendî wê rast bê wê ew jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê bê.

Li gorî min jî ev têngî û bi wê rengê salixkirna wê di demên piştî demên helenikî û hwd de wê û bi teybetî wê di demên serdema navîn de û piştî wê bi teybetî di demên hemdem de wê bo ku ew pêşîya lêpîrsînên bi têngîni were lêgirtin û di wê temenê de wê bi têngînek weke bi wê ve girêdanê, dana herêkirinê û hwd re wê bi gotina felsefeyê re wê li ser temenekê teolojikî û hwd re wê were pêşxistin wê gotina 'evîna azanînê' wê li şûna gotina 'lêpîrsînê' û mantiqê wê di felsefeyê de wê weke salixkirina navê wê û hwd re wê di rengekê de wê weke ku wê were ser ziman.

Zanîn wê di rengê de wê di wê de wê, di awayekê de wê weke kirdeyekê wê lêpîrsînê wê di xwe de wê bihawênê. Hêjkirinekê wê bi zanînê re wê hanîna ser ziman jî wê, çawa wê dikarê wê weke salixkirineke felsefeyî wê dikarê wê pênasebikê ew jî wê hem cihê nîqaşê bê û hem jî wê weke gotinek zêde ku wê di wê temenê de wê, cihê gûmanan wê bi xwe re wê biafirênê bê. Di wê temenê de wê, dema ku wê hinekê bi felsefeyê wê bi wê re wê were lê hizirkirin ev wê bi wê re wê di wê temenê de wê were ser ziman.

Di zanînê de hêjkirin ku ew were ser ziman wê ew jî wê bi serê xwe wê weke ku wê ji aliyekê ve wê humanista dema ronansê mirandole wê li ser wê bisekinê û wê bixwezê bi kirdeyek sergirtî weke ku ew wê bixwezê balê bikişênê li ser wê çawa wê were wê, bixwezê pîrsekê li ser

têgînek bi wê rengê di mejiyê xwe de weke ku ew wê biafirênê. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê, hebûna zanîne ji hêjkirinê zêdetirî wê pêwîstiya wê bi fahmkirinê wê hebê. Hêjkirin wê bi zêdeyî wê dema ku wê bi têgînek felsefeyî wê fahmbikê wê di dîmenekê teolojikî de wê dîmenekê fahmkirinê wê bi xwe re wê di rengekê de wê di nava fahmkirina xwe de wê weke kirdeyek sergirtî wê bide dîyarkirn. Bêgûman wê felsefe jî wê nikaribê bi zanînekê were hêjkirin jî were kirin. Ber ku wê ya ku ew hat hêjê kirin wê bi çî rengê bê wê mirov wê nexwezê ku wê ji destê wê berdê û wê bide bûhûrandin. Wê di wê de wê giringiya fahmkirinê wê bikê weke asta duyemin de. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di nava nîqaşên dema kevnera de wê du gotin wê di temenê zanîne de wê derkevina li pêş. Yek wê hewldana fahmkirinê bê. Ya din jî wê di wê temenê de wê weke têgînek lêpîrsîne bê. Ji xwe wê di serdema navîn de wê ya ku wê felsefeyê wê weke adûyekê wê bide dîyarkirin û wê bigihênê wê dijberîya teolojikî û hwd jî di wê demê de wê ev aliyê wê bê. Yan jî wê ne têgînek weke hêjkirinê bê. Vajî wê, ji têgînek û zanînek ku ew dihê hêjkirin wê ew dijberî û dijminatî wê li felsefeyê û rengê hizirkirina wê were dayin nîşandin û kirin.

Wê dema ku em di wê temenê de wê li wê binerê wê hinekê din wê mijare felsefeyê wê çî bê û ne çî bê wê di serî de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku wê mirov wê di serî de wê hinekê wê li ser wê bisekinê û wê di awayekê de wê fahmbikê. Divê ku mirov wê fahmbikê ku ew çî ya. Tiştêkê ku mirov wê fahmnekê jî wê karibê were lê hêjkirin. Lê tiştêkê ku ew fahmkirin wê karibê newê hêjkirin jî. Wê demê wê zanîna felsefeyê wê bi gotina 'hêjkirinê' wê di wê temenê de wê pênasekirin û wê di wê temenê de wê hanîna wê ya ser ziman wê, zêde wê di wê çerçoveya wê têgîne ku wê weke 'têgîna hezarsalan' ku wê were dayin hanîn li ser ziman wê, mirov wê nikaribê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di serî de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê, dema ku wê, mijare zanîne wê di serî de wê di demên ronansên de wê were ser ziman wê mijare fahmkirinê,

-----

*Burns, Elizabeth (2 October 2017). What is this thing called Philosophy of Religion?. Routledge.
*Nado, Jennifer (1 September 2017). "How To Think About Philosophical Methodology". Journal of Indian Council of Philosophical Research.

tefkkirinê, zanînê û zanîna zanînê û bi wê re gihiştina fahmkirinên nû wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Mijare gihiştina fahmkinên nû wê ti carî wê newê hêjêkirin û wê heta ku wê, filosofên hêza ên weke bruno, hallace mensur, suhrewerdî û hwd wê bi canê wê xwe wê berdêla wê bidin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê di wê rengê de wê werênê ser ziman.

Li wir wê dema ku mirov wê, di wê temenê de wê felsefeyê wê bikê û wê werênê ser ziman wê weke ku wê di demên ronansê de wê were dîtîn wê çî ji wê re wê rast bê? Wê ne ew bê ku wê têgînek weke li gorî aqilê rûniştî wê bi awayekê li gorî wê di wê de wê kûrbibê û wê werênê ser ziman bê. Vajî wê, dervî ku mirov wê karibê xwe bigihênê fahmkirinê dervî wê û ne weke wê. Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê felsefe wê di têgîn û kirdeya hizirkirin û fahmkirina xwe de wê gotina cûreyê, wateyê, cihêyiyê, cûdahiyê, ne weke wê hizirkirinê û hwd wê bi gelek wate û salixkirinên bi wê re wê xwe di rengekê de wê, were ser ziman. Em dibînin ku wê di wê demê de wê hinekê labitandina bi gotina felsefeyê û cihê hizirkirina wê re wê, bê temenê hizirkirinek ku wê bi wê re wê temenê hizirkirinên dema ronansê û filosofên demê wê biafirênê. Lê piştî wê re wê li ser temenekê hizirkirinê re wê weke gotina felsefeyê wê bi zanîna li şûn gotinên weke ya olê û hwd re wê weke gotina felsefeyê wê were kedîkirin û ahlkirin. Di wê temenê de wê çendî ev herdû gotin wê karibin werina cem hev. Yan jî wê diwê temenê de wê, çendî wê gotina felsefeya olê wê karibê wê bi rengekê wê di wê temenê di wê bi temenê de wê werênê ser ziman wê bi serê xwe wê weke aliyekê wê yê din jî ê ku mirov wê karibê wê li ser wê bisekinê bê. Ev wê bo gotina ramyariyê çandê, dîrokê û hwd jî wê bi gelek aliyên din re jî wê bibê û wê were dîtîn ku wê bê kirin. Ev şewayên hizirkirinê wê weke li şûn gotinên bi wê rengê bi cihkirina gotina felsefeyê wê di temenê zanîn û aqilekê lînepirsîner de wê, weke rengekê weke bi gotina 'evîna zanînê' û hwd re wê karibê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Lê ev wê di rengekê de wê, nikaribê wê di rastiyê de wê, weke zanîn û aqilekê felsefeyê wê di wê temenê de wê di rengekê de jî wê fahmbikê. Ber ku wê ji fahmkirinên dervî xwe û dervî xwe re wê bi dijber ve weke ya aqilê teolojîyekê. Di nava wê rengê hizirkirinê de wê pêşketinên bi statûqûyî ku ew newina lêpîrsîn û li gorî wê 'weke bi felsefeyê hizirkirinê' wê were kirin wê di wê temenê de wê di temenê wê 'hêjkirina' ku wê bi wateya gotina felsefeyê re wê were hanîn li ser ziman re wê li wê were lê hizirkirin.

Di awayekê de wê, dema ku em di dema ronansê de wê bahsa felsefeyê wê bikin wê di wê temenê de wê bi zanîna hatî hêjkirin re wê nikaribê wê fahmbikê û wê wê bi wê wateyê wê rengê felsefeyî re wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Ber ku wê di wê temenê de wê ji xwe ew wê, newênê ser ziman. Û wê nikaribê ew wê ji xwe werênê ser ziman jî. Ev jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê mijare kirina felsefeyê wê, di wê temenê de wê bêgûman wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê bikê bê. Lê wê di wê temenê de wê, di rengê de wê bi wê li wê hizirbikê û wê werênê ser ziman wê mirov wê di awayekê de wê pêşve jî nebê. Ji xwe di demên hemdem de wê bo rojhilat gotinên weke ronansê ku wê di rengê de wê di temenê wê kirde û têngîna hêjkirinê re ku wê werênina ser ziman wê, êdî wê ti encamê û fahmkiirnên nû wê weke ku wê bixwe re wê newênina li holê. Di felsefeyê de wê, gotina hêjkirinê wê ya nû û ankû weke têngîna nû û gihiştina aqilekê nû wê bi wê re wê weke ji temen ve wê ew wê ji holê wê rabikê.

Di wê temenê de wê, li rojhilat wê minaq wê bi gotina felsefeyê wê ol wê, di rengê de wê were dîtî ku wê, ew qalîkê wê serdest û serwer wê were kirin û wê bê dayin domandin. Wê di wê temenê de wê weke gotinek xafkî wê di wê rengê de wê gotina felsefeyê ku wê weke bi aqilê mirov bileyizê wê di reng û awayekê de wê weynekê wê weke ku wê bi wê re wê bileyizê. Ji aliyekê din ve jî wê weke ku wê pêşîya hizirkirinê dervî wê di awayekê yekser de wê weke ku wê bigirê.

Di wê temenê de wê êdî wê dema ku ew bû wê, pêşketina hizrên nû wê nebin. Wê dema ku wê bahsa felsefeyê wê were kirin wê gihiştina zanîna wê ya teolojikî û fahmkirina wê êdî wê were fahmkirin. Di warê gotina hêjkirinê a fahmkirina wê jî wê weke 'miridekê', 'iteatkarekê' û hwd ku ew di wê demê de bi wê hêjkirina li wê a weke 'avdekê' bi wê re dijî re wê êdî wê di awayekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Li rojhilat mirina gotina felsefeyê wê di wê temenê de wê temenê wê weke goristanekê wê were çêkirin bo ku ew ti pêşketinê wê di wê rengê de ew bi wê re newê çêkirin û newênê li holê wê bi wê re wê were dîtî ku wê were kirin.

Ya ku wê were hêjêkirin ji xwe wê nikaribê bibê aqilê felsefeyê. Wê weke bibê aqilê evînekê ku ew hertimî mirov wê bi wê re wê, êdî wê bijî bê. Di wê çerçoveyê de wê karibê wê di wê rengê de wê bi wê re wê, êdî wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ji wê gotina bi

navê evînê derxistina gotina felsefeyê wê di serî de wê, weke aliyekê wê yê pêwîst bê ku ew heta ku ew karibê weynekê bi aqil û zanîna wê re di pêşketina mirov û demê ya herêmê de bileyizê.

Ev vê rewşê wê di awayekê de wê dikarin wê bi şibihênima wê piştî demên kevnera wê bi aqilê teolojiyê û felsefeyê wê weke ku wê, Boethius, anselmus û hwd wê bi hewldana çêkirina wê zawacekê di nava teolojiyê û felsefeyê de wê li ser wê temenê 'evîna zanîne' ku wê çêbikin re wê êdî wê di rengekê de wê, ji dema kevnera û felsefeya wê êdî wê dûrketin wê bibê. Ev wê li rojhilat wê di wê temenê de wê, ji ber ku wê dernekeve wê êdî wê bi wê re wê felsefe wê pêşnekeve. Di demên ronansansê de wê, li dijî wê evîna zanîne û ankû wê zawacê wê labitanndinek û dijberîyek ku ew bi zanîna fahmkirina felsefeyê re ku wê biafirê re wê ronansans wê bibê. Wê li ser wê re wê êdî wê dema felsefeyê wê bi wê re wê di rengekê de wê, bê dayin destpêkirin. Di wê temenê de wê dema ku em bahsa aqil felsefeyê ê dema ronansansê bikê wê di nava wê dualitiya bi têgîna zanîna evînê û ya bi fahmkirinê û lêpîrsînê ku wê di nava xwe de wê weke şer û pevçûnekê wê bide wê piştî jî wê di awayekê de wê xwe bide domandin. Wê bi minaqekê wê li ser temenekê sazûmanî ê desthilatî re wê dikarê wê fahmbikê. Wê weke ku wê çawa wê di serdema navîn de wê dewletên olî wê hebin wê piştî ronansansê û di demên hemdem de wê dewletên xwedîyê olê wê biafirin. Yanî wê, ji dewleta olî wê bi ber ola dewletê ve wê di rengekê de wê ew gavavêtin wê li ser wê temenê wê were avêtin.

Di nava aqilê ronansansê de wê çendî wê dikarê wê bi felsefeyê û gotina felsefeyê re wê werênê ser ziman? Ji wê aliyê ve wê hinek aliyên wê yên ku wê biwê re wê werina ser ziman wê hebin. Lê aliyên ku ew bi gotina felsefeyê wê werina ser ziman û mirov nikaribê wê bi gotina felsefeyê re pênasebikê jî wê hebin. Di wê temenê de wê gotina felsefeyê wê di temenê, demê û çerçoveyê de wê weke ku wê xwedîyê gengêşî û aloziyeka fahmkirinê a di nava xwe de ku ew di wê de newê kifşkirin jî bê.

Di demên hemdem de wê, şerê nava wê dualitiya zanîna wê gotina felsefeyê a dema ronansansê de wê di demên hemdem de wê bi desthilat û rewşên hegomenikî û hwd re wê di rengekê de wê, bi hev re wê di nava rewşek şer û dijberîya hev de wê bi hev re wê di rengekê de wê bimênê. Piştî sedsale 18' min û pê de wê pergala û sazûmanên dewletî ku wê pêşkevin û wê sehêta xwe wê li ser civakê wê çêbikin wê çawa wê aliyê felsefeyê ê dijber jî wê ji holê wê rabikin wê di wê temenê de wê, êdî wê

li ser wê bisekin in. Ahlkirina zanîne di nava wê pergalê û sazûmana wê de wê, weke di temenê ahlkirina civakê di bin navê gotina pêşketinê de wê bide dîyarkirin. Li vir wê dema ku wê di serê min de ew gotina 'pêşketinê' wê were ber çavê min bi şewayekê û şenberîyekê wê gotina foucault a bi rengê "bûyina girtigehan (**La naissance de la prison**)" wê werênê berbîra min (çav: Foucault, Michel (1975). Surveiller et punir : Naissance de la prison, Paris: Gallimard.). Ev gotin wê di wê temenê de wê çawa wê goristanek ji felsefeyê ku ew bi pêşketina civakê re weyneke wê bileyizê wê, ji wê re wê çêbikê bi morfolojikî bi rehetî di mejiyê mirov de diafirênê.

Yan jî wê di wê temenê de wê gotina bacon a "pûtê şikeftê (**Idola specus**)" wê werênê li bira mirov (çav: Bacon, Francis (1620). Novum organum). Di wê temenê de wê, ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di wê temenê de wê li wê bihizirê bê. Çendî bi êşa ku mirov di nava jîyaneka ku ew lêpîrsê de bijî bê. Ew wê weke nîşanaka wê bê ku mirov ji xosletên xwe yê mirovî ên bi lêpîrsînê wê weke ku wê dîrkeve bê.

Lêpîrsîna bi aqil wê di rengekê de wê weke ku min li jor hanî ser ziman wê di temenê hêjkirinê de wê nebê. Wê di temenê fahmkirinê û lêpîrsînê de bê. Evîndarek wê ya ku ew hêjê dikê wê di carê wê lê nepîrsî. Wê newê aqil ku ew lêbîpîrsê. Ber ku ew lê bîpîrsê wê weke ku ew evîna xwe lêbîpîrsê û wê di wê temenê de wê weke ku wê bi xwe re ku ew bikevê nava nakokiyê wê li lê were. Ber vê yekê ew wê ji wê re wê di reng û awayekê de wê weke ku wê ne bi derfet bê. Wê, di wê temenê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê weke ku ew wê ne bi derfet bê. Wê mirov nikaribê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Lêpîrsin jî wê weke şartê fahmkirinê û di wê de gihiştina aliyên din ên cihê û cûda a ku ew nebê nabê bê. Wê di wê temenê de wê, ew wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Ronasans wê, di wê demê de wê dema ku wê bahsa xwe derbaskirinê wê bikê ku em, li ser têgîna zanîne re wê gotina xwe derbaskirinê wê ji aliyekê ve wê

----

*Gotina 'idola specuas' ji navaroka pirtûka bacon a bi navê 'novum organum' hatiya girtin. Lê xabatên wî yê din jî di wê demê de liberçav hatina derbaskirin.

*Gotina "La naissance de la prison" wê navê xabate wî ya ku wî bi mijare felsefe û zêhnê ve kiriya jî bê.

fahmbikin wê, dikarin wê di wê temenê de wê fahmbikin ku ew ya ku ew weke evînê bê ku ew zanîn bê û ankû tişteke din bê wê di awayekê de wê, ew wê derbas bikê û wê bigihê têgînek felsefeyî ên di wê temenê de bê. Di demên hemdem de wê salixkirinên bi felsefeyê ên weke bi zanîna û gotina 'evîna zanîmê' û hwd re wê çawa wê li wê rengê jîyane teolojîkî a serdema navîn ku wê di temenekê lênepirsîner de wê were jîyankirin wê çawa wê bê gihandin li wê û wê di nava rewşek weke wê de wê were girtin wê di wê çerçoveyê de wê weke ku ew gotina wê, were gotin. Balkeşe ku wê gotinên û nivîsên bi felsefeyê li rojhilat û hwd ku wê werina ser ziman wê di wan de wê ev gotin wê pîr zêde bi çi niyetê bê û ankû bi zanebûnê bê û ne bi zanebûnê bê wê pîr zêde wê were bikarhanîn. Encamên wê jî bê ku mirov di farqê de bê weke baqa di nava ava dikelê de ku ew bê ku ew di farqê de bê ku ew êdî keliya di nava wê avê de wê, bi wê rengê di awayekê de wê, bê ku ew di farqê de bê wê êdî ew wê bijî. Ew bê ku ew di farqê de bê wê ew wê rewşa xwe ya serdema navîn wê barî pêşarajê bikê û wê bi wê re wê bijî ku ew çendî jî wê gazincan jî bikê. Wê di wê temenê de wê, gotinên ku ew di bin navê felsefeyê de wê bi wê re wê werênê ser ziman wê ne di dîmenekê lêpîrsînê din bin. Wê di temenekê teolojîkî ê salixkirina rewşê de bin û heta ku ew wê di bin navê gotina 'zanistê' de jî wê werina bicihkirin û wê weke 'rastîyna li wan newina lêpîrsîn' werina hanîn li ser ziman. Ji xwe gotina zanistê wê di wê rengê de wê di demên hemdem de wê nekêmî ya felsefeyê wê di awayekê ne masumane de wê bi wê rengê wê, çawa wê bi wê pêşîya lêpîrsînê wê were girtin wê were bikarhanîn. Weke bineterên teolojîkî wê di wê temenê de wê were ser ziman. Bê gotin weke intibayekê "ew bi zanistî hatiya nivîsandin, ew êdî rast a û mirov nikaribê wê ji wê gûmanê bikê". Wê di wê temenê de wê, weke ku wê bacon jî wê di rengekê de wê werênê ser ziman wê di wê rengê de wê, ev ne zanistîyek ku wê bi wê re wê werê hanîn li ser ziman bê.

Mijare gotina zanistê wê bi serê xwe wê di wê temenê de wê bi awayekê lêpîrsînê wê karibê bê kirin mijare lêpîrsînê. Ew di wê temenê de û bi navê wê gelek aliyên ku ew bi wê re wê werina ser ziman wê hebin. Ber vê yekê emê wê ji mijarek din re wê bihêlin. Ber ku ew bi çend gotinan ku ew bi wê temenê were fahmkirin wê newê fahmkirin. Gotinên ku ew werina ser ziman wê weke di temenê dijberîya li têgihek baweriyî û teolojîkî û olî wê, rastî dijberîya bi wê were û wê bi wê rengê wê bi navê zanistîyê wê were redkirin.

Bi wê re em bi gotina zanistê re wê bibêjin û derbas bibin. Di serî de wê têngîna weke kirdeye teolojikî ku ew di wê de hati çandin ew pêşî ji wê têngîna wê ya teqez were rizgarkirin. Piştî wê karibê di temenê rast de êdî ew were fahmkirin.

Di mijare felsefeyê de wê, di wê temenê de wê, bi wê re wê, di rengekê de wê bi wê re wê, karibê wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê, werênê ser ziman. Bi wê ve girêdayî ku em bi gotina zanistê re wê bibêjê wê di aslê xwe de wê di mantiqê wê de wê ew lêpirsînerîya ku ew heya û pêwîsta ku ew hebê wê bi wê re wê, ji wê nedûr bê. Di serî de wê lêpirsînerîya bi fahmkirinê a wan bi şûn ve li wan were bi temenkirin wê êdî wê karibin di temenekê rast û baş de bi demê re ew êdî weyna xwe ya dîrokî ku ew pêwîst in bileyizin wê êdî wê bi wê re wê karibin bileyizin.

Mijare zanînê li ser wê temenê di dema ronansê de wê çawa wê weyn leyistiya hem li ser wê çerçoveya wê ya fahmkirinê a rast wê dikarê wê bi wê rengê wê fahmbikê û hem ji wê di rengekê din de wê karibê wê di dewama wê de wê, bi wê re êdî wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, rengê zanîna demên kevnera wê, di wê temenê de wê, dema ku wê, evîna zanînê ba û ne bi fahmkirina wê ya rast ba luther wê wê ya ku ew di nava wê de weke teologekê mazinbûya wê derbaskiriba û li şûna wê hizreka ku wê heta ku wê ya ku wê weke ew li gorî wê mazinbûya û bi wê bawer kiriya xirab jî bide nîşandin di dîmenekê de wê pêşnistiba.

Bi heman rengê wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê di mijare felsefeya bruno de jî wê dikarê wê di rengekê de wê di awayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê zanîn wê li ser çî temenê wê were fahmkirin wê di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di mijare zanînê de wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe bide dîyarkirin ku wê bi kirdeyê û epistemolojiyî wê navaroka wê çî bi lêkerî wê werênê ser ziman û wê weke peyamê, armancê, û hwd wê bi wê re wê, werênê ser zîamn wê weke aliyên wê yên giring bin ku mirov wan fahmbikê û wê karibê wan werênê ser ziman bê. Ev jî wê di serî de wê êdî wê çî ji wê zanînê wê bi wê re wê were fahmkirin û ankû çî wê xwe bi wê re wê bide fahmkirin wê weke ya ku wê êdî wê mirov wê ji wê êdî wê fahmbikê bê.

Di zanîna dema ronansê de wê, di serî de wê têngînek bi temenê epistemikî wê di wê çerçoveyê de wê were dîtin ku wê bi wê re wê bi

kirdeya xwe re wê xwe bide dîyarkirin. Wê di mijare kirdeyê de wê, kifşkirina wê û wê derxistina li holê bi temenekê epistemolojikî û hwd wê hanîna ser ziman û dana fahmkirinê wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê mijare lêpîrsîna bi zanebûnê a di demên ronansansê de wê karibê hinek encamên din ên giring bi xwe re bi fahmkirinê re bidina dîyarkirin û bi me bidina fahmkirin.

Di mijare felsefeyê di demên ronansansê de wê pêşketina wê, di aslê xwe de wê, hildana li dest wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê bi têngîna raperinerî re wê hebê ku mirov wê di serî de wê bi wê re wê kifşbikê. Wê li hemberî çî weke raperînê bê û çawa wê pêşkevê û wê xwediyê çî rengê bê wê, bi wê re wê, di wê temenê de wê, were ser ziman.

Ernst Bloch di xabate xwe ya bi navê 'felsefeya ronansansê' ku wê di sibate 2002an de wê binivîsê û wê bide weşandin de wê, weke ku wê hinekî van aliyan wê di xwe de wê kifşbikê û wê bi wê hisiyetê wê gotinên xwe wê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveya ku wê, Ernst Bloch wê werênê ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê li hemberî ya kevn wê weke dîmenekê "nû" ku wê çawa wê di nava hizirkirinê de wê dîmenekê fahmkiirnê wê bi hizirkirina xwe re wê werênê ser ziman. Ew dixwezê di nava hizirkirina xwe ya bi felsefeya ronansansê re wê weke ku wê bixwezê ku ew 'pirtûka xwezayê' wê kifşbikê û wê bi çerçoveyek hizirkî wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Kirpendinên wî yên li ser têngîna panteist a bûjenîparêz a bruno, têngîna azadiyê a spinoza, otopya sazûmanek civakî a cihê, fahmkirin û levkirin û aramiya hundurîn û derveyî, û rastîtiya bûjenî û hwd wê çend ji wan aliyên ku wê di wê çerçoveyê de wê kifşbikê û wê werênê ser ziman.

Di awayekê de wê di dewama wê de wê bi şîroveyan wî yên li ser têngîna 'emprisisma bacon' ku wê di rengekê de wê weke werênê ser ziman jî wê, di wê çerçoveyê de bixwezê ku wê dîmenê di wê çerçoveyê de wê bi cih bikê û wê werênê ser ziman.

Di awayekê de wê, felsefe wê di wê demê de wê rol û weyna şoreşgerî ku wê di wê demê de wê bileyizê wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, di şîroveyan ku wê werina kirin ên bi felsefeyê de wê çawa wê di dîmen û awayekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê mijare xwezayê wê di çerçoveya wê têngîna xwe ya bi navê 'pirtûka xwezayê' de wê, werênê ser ziman weke têngînek felsefeyî û

artarnatif û hwd wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê didewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Felsefe wê, zanîne wê di wê temenê de wê derxê li pêş. Lê tenê wê, bi wê re wê fahmkirina zanîne wê ne bes bê. Di wê temenê de wê, bi têngîna pirtûka xwezayê bê û ankû hebûna xwezayê, rastîtiya bûjenî, dîyalektika ratitiyê û bûjenî û hwd wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê û wê werênê ser ziman bê.

Di nava wê temenê wê weke ku wê mirov wê bi rehetî wê karibê wê kifşbikê wê du ali wê bi zêdeyî wê weke aliyên giring wê were dîtin ku wê di dewama wê de wê derkevina li pêş. Yek wê bi gotina 'armanca zanîne' re bê. Ya din jî wê bi têngîna hebûna mirov û fahmkirina mirov bê. Ev wê bi gotina 'humanismê' a demê re wê, were dîtin ku wê derkeve li pêş. Mirov wê, di wê temenê de wê, heta wê demê de wê, ji wê aliyê ve wê ti carî wê nikaribê xwe weke 'kirdeyekê' dîyarker wê bide dîyarkirin û derxê li pêş. Lê di wê temenê de wê, dema ku mirov wê derkeve li pêş wê bi wê re wê weke ku wê sazûman wê ya civakî wê sazûmana xwûdê û hebûna wê hinekê din wê li şûn xwe wê bide hiştin û wê di wê temenê de wê êdî wê, mirov wê bi wê re wê bidest hizirkirinê a li xwe wê bikê.

Di demên ronansê de wê, mijare zanîne û armancê wê ku em bi gotinekê wê werênin ser ziman wê, ew wê karibê were ser ziman. Di cih de wê bi wê re wê, têngîna weke ku wê 'bacon wê bi têngîna serwerîya li xwezayê ku wê weke di wê çerçoveyê de wê werênê ser ziman wê bi wê re wê di awayekê de wê derkeve li pêş. Armanca zanîne wê di wê temenê de wê, bi serwerîya mirov a li xwezayê bê. Ankû wê weke ji aliyekê din ve wê weke 'zanîn hêj a' wê were hanîn li ser ziman. Bacon wê dema ku wê zanîne wê weke 'hêzê' wê pênasebikê wê bi wê re serwerîya li xwezayê wê di wê temenê de wê derxê li pêş.

Lê di wê nûqtayê de wê aliyekê din wê hebê û ew jî wê weke ku wê pêwîst bê ku ew di serî de were fahmkirin. Ew jî wê ew bê ku wê mijare zanîne a xwezayî û ya ne xwezayî bê. Di wê temenê de wê ev wê piştî ronansê wê weke ku wê were dîtin wê bi têngîna xwezayî, û ankû ya

-----

*Shook, John R (2015). "Humanism, Moral Relativism, and Ethical Objectivity". In A. C. Grayling (ed.). The Wiley Blackwell Handbook of Humanism. Andrew Copson. John Wiley & Sons.

*Schuhmann, Carmen (2015). "Counselling and the Humanist Worldview". In A. C. Grayling (ed.). The Wiley Blackwell Handbook of Humanism. Andrew Copson. John Wiley & Sons

*Goodman, Lenn E. (2003). Islamic Humanism. Oxford University Press

bûjenîparêzîyê û hwd re wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Piştî ronansê wê pêşketina têngîna weke ya 'metalyalismê' û ya 'idealismê' ku wê piştî wê weke 'du qutuban' wê were li holê û wê li ser wê re wê hizirkirin wê werina kirin jî wê hinekê jî wê nîşanaka wê nûqtaya ku em di nava têngîna felsefeya ku wê weke b têngînek raperînê li hemberî sazûmana aqilê rûniştî ê teolojîkî bê û ankû di wê temenê de ê ideayî ku ew di nava xwe de weke girtigehkiri dikê bê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê.

Mijare bûjenê derketina wê ya li pêş weke têngînek felsefeyî wê di serî de wê hinek sedemên wê yên mafdar wê li ser esasê bi ideayê û hwd ku wê ji jîyanê dûrkirin û qûtkirina mirov bi zêhnî û hwd re ku wê were kirin bê. Di wê temenê de wê, li hemberî wê weke ku wê, di wê temenê de wê ev êdî wê weke bertekek hişmendî wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Ronansans wê ji aliyekê ve jî wê weke bertekekê jî bê. Wê di serî de wê ji wê aliyê ve jî wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ev bertek wê li ser çî temenê wê bibê û wê armanca wê çawa wê were ser ziman û hwd wê weke aliyên wê yên ku mirov karibê di wê çerçoveyê de li ser wan bisekinê û wê werênê ser ziman bê.

Lê di wê demê de wê bandûra felsefeyê wê, di rengekê de wê, bi zêdeyî wê xwe di dîmenekê berfireh de wê bide dîyarkirin. Bloch wê dema ku wê bahsa felsefeyê a di wê demê de wê bikê wê gotinek balkêş wê li ser Vico ku wê di temenê bandûra wî ya li ser Herder re wê werênê ser ziman bi gotina "dîroka felsefeya mirovatîyê" re. Ew wê dihênê ser ziman ku "wî çawa ew bandûr kir wî jî ew bi heman rengê li Hegel kir. Piştî wê, ji devê marks ku wê weke ji berga yekem a kapitalê ku wê li ser wî werênê ser ziman wê bi gotinê wê werênê ser ziman ku "hegelvanê nû û liberal Benedetto Croce di sale 1911ê li napoli 'filosofia de giambalista vico weşand û heya dînyê kişand li ser xwe. Cewherê teoriya wê dihê wê wateyê. Vico li rêgeza ku wê gelilei û hobes werênê ser ziman wê girêdayî bê. Ev rêgez jî wê ew bê ku mirov tenê bi hiêberîna xwe re dikarê were nasîn. (çav: Bloch, ernst(2002), La Philosophie De La Renaissance, p. 158)"

Felsefeya dema ronansê wê di wê temenê de wê, bandûra wê di wê çerçoveyê de wê, bi xosletên weke 'redkirinê' ku wê pêşkevin wê hinekê

jî wê di wê çerçoveyekê de wê bingihêkê wê yê fahmkirinê wê hebê. Mirov wê di wê çerçoveyê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefe wê di wê demê de wê barê ku wê hilde li ser milê xwe wê, bi wê re wê di wê temenê de wê derkeve li pêş. Têgînên weke ramyariyê, felsefeya civakî, xweza, hûqûq xwezayî û hwd wê, di wê temenê de wê, derkevina li pêş. Ev wê dervî wê çerçoveya aqilê rûniştî ê olî û hwd ku wê weke bi wê re wê pêşkevin. Hobbes wê bi têngîna 'hevpeymaniya civakî' wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Bodin û Grotius wê bi têngîna hûqûqa xwezayê û ramyarîyê re wê li ser wê temenê wê hizrên xwe wê werênina ser ziman. Machiavelli têngîha desthilatê re wê, bihizirê û wê hizrên xwe wê, werênê ser ziman.

Ev ali wê hemû wê bi temenekê humanistî wê di rengekê de wê were dîtîn ku wê werina ser ziman. Wê hebûna mirov wê bi wê re wê derkeve li pêş. Li ser wê temenê Compenelle wê dema ku wê bi pirtûka xwe ya bi navê 'welatê rojê' wê, dîmenekê xiyalî jî bê ku wê bi sazûmanek civakî wê bixwezê wê werênê ser ziman wê ne tenê wê weke xiyalkirinekê û rengekê jîyanê ku ew dixwezê bijî û ankû bêrîya wê dikê wê dihênê ser ziman. Wê ji wê zêdetirî wê têngîhek ku ew di xwe de têrbûya û êdî li demê serwer dibê ku ew were jîyankirin wê bi wê re wê ew wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, ew wê dema ku wê, weke hizrekê wê xwe li xiyalê bide wê, xwestina pirezekirina wê êdî wê bi wê re wê weke ku wê were ser ziman. Ronasans wê aqilê wê û hizirkirinên wê ku wê xwezayê wê ji xwe re wê weke çavkanî wê bigirê wê bi wê re wê pêşkeve û wê, pêşketina xwe wê di wê çerçoveyê de wê bide dîyarkirin. Li ser wê çerçoveyê wê têngînek aqilî a demê ku wê bi xiyalkirinê û hizirkirinê û bi wê hizirkirinê û têngîliya wê ya bi hişmendiyê, di dewama wê de wê bi wê hizirkirinê bi hişmendî û pirezekirinê û hwd re wê, di awayekê de wê were dîtîn ku wê bibê. Ronesans wê di wê temenê de wê, hizirkirina wê ya ku wê dibê wê bi gotina 'humanismê' re û wê di demên hemdem de ev gotin wê zêde wê weke gotinek 'nerm' wê were hanîn ser ziman. Di wê temenê de wê li ser temenekê çawa wê di destpêka wê ya bi ronansê re wê fahmkirinê wê dema ku em demên piştre li wê dihizirin wê bi wê re jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe bide dîyarkirin ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Di wê rengê nermkirinê û ankû nermetîya di wê gotinê de wê, di awayekê de wê weke ku wê bi têngînek ku wê ne dervî têngîhiştin û hişmendîya mirovî azadî jî bê lê wê di rengekê de wê bi têngînek pergali a

serdest ku wê çawa wê di wê ahenge û aramiya bi wê re ku wê bijî re jî wê di dîmenekê de wê were hanîn li ser ziman.

Di wê temenê de wê di awayekê de wê gotina humanismê a ku wê bi rengê ku wê di demên ronasansê de wê pêşkeve wê hinekê jî wê radikalism wê li ser temenê mirovbûnê, û bi wê re bi wê şenberîya bi jîyanî, kirinî, felsefeyî ku ew ji ya olî û hwd wê ji wê idealisma wê derkeve û û dûrkeve û wê di temenekê bûjenîparêzî a di jîyanê de bi felsefeyek xwezayî re wê bijî re wê, di rengekê de wê, xwe bide dîyarkirin. Di têngîna panteist a bruno de ku wê piştî wê ji wê têngînek bûjenîparêzî wê ji wê were kifşkirin û weke têngînek 'panteist a matelyalistî' ku wê were ser ziman jî wê hinekê wê di wê temenê de wê bingihêkê wê hebê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman.

Lê hinek gotin wê di dewama hev de wê weke ji hev re wê an wê hinek aliyan ve wê bina payxam û an jî wê ji hinek aliyan ve wê bina çavkani. Di wê nûqteyê de em wê divê ku wê ji hev cihê bikin ku wê ya ku wê bibê peyxam û çavkanî wê çawa wê karibê wê ji hev cihê bikê? Di serî de wê çavkanî ku wê bi temenê argûmanî û birhanî û hwd wê esas bigirê û wê ji gavê biavêjê û di dewama wê de wê ya ku wê nû an wê bi wê rengekê wê werênê ser ziman û an jî wê weke rengekê hizirkirinê ê afirandî wê bi wê re ku ew ne di dewama wê de jî bê wê bi rengê wê re wê werênê ser ziman. Minaq weke gotina azadiyê û ankû ya wîna azad û hwd. Ev wê ji destpêka serdema navîn û pê de wê di nava teolojiya xiristîyanîyê jî wê teolog û felsefevanên demê wê werênina ser ziman.

Di awayekê de wê, di dewama wê de wê, dema ku wê, di wê çerçoveyê de wê, di wê ahengê teolojikî de ku ew wê gotinê wê salixbikin wê, kesên weke spinoza ku wê dervî wê ku wê ji wê jî wê peyxam bigirin lê ku wê gotina xwe ya azadiyê wê bi temenekê xwezayî li şûna temenekê monist a xwûdayî wê werênina ser ziman. Şewayê hizirkirina spinoza wê ne dûrî ya bruno ku wê piştî wê bii temenekê panteist wê bihizirê.

Di wê çerçoveyê de wê ev wê, piştî wê dema ku wê bi wê re wê bibin wê bi demê re wê çawa wê hin bi hin wê bi xwe re wê, gûharînê û ankû wê weke di temenekê têngînê weke ku em çawa di gotinê de wê weke bi hinek lêkerna û ankû pîvekna wê di tawênin wê di wê rengê de wê bi têngînek bi tawandina bi hevokan û piştî wê di dewama wê de wê bi wê minaqê û rengê wê weke di xate pêşketinê de wê di rengekê de wê bi ber wê têngînê re wê were ser ziman. Piştî wê demê wê, êdî wê di awayekê de wê, li ser temenekê xwezayî û bi serê xwe li gotina azadiyê hizirkirin û bi têngihîştinek xwezayî a zanînî wê êdî wê were hanîn li ser ziman. Di wê

çerçoveyê de wê ev wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê êdî wê bi wê re wê xwe di reng û awayekê de wê bide dîyarkirin.

Di mijare felsefeyê de wê di wê temenê de wê dema ku wê weke jinûve wê şîrovekirin û ankû wê di bin têtîna weke şîroveyên nû de wê bibê wê bi wê têtîna xwezayê a dervî ya teolojikî û hwd re wê bikê. Hizirvanên demê wê dema ên weke Vico ku wê dîrokê wê şîrovebikin wê, di wê çerçoveyê de wê dervî ya teolojikî wê bi temenekê xwezayî û civakî wê hildina li dest. Wê weke dervî wê di rengekê de wê werênina ser ziman. Têtîna dîrokê a Vico ku wê di xwe de wê hinek şîroveyên weke li gorî ya demên berê xwe jî wê şibandinek metafizikî wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin lê wê, temenekê bi ji wê dîrketinê û bi ber ya xwezayî û civakî û hev ve wê bi herikinê û çûnê ku wê biafirênin re jî wê ji aliyekê din ve wê bingih û temen û çerçoveya wê bi hizirkirinê jî wê biafirênin. Di wê temenê de wê ev rengê hizirkirinê û çavkaniya wê ya pêşket a di jîyanê de wê giring bê ku mirov wê bi gotinekê wê bi kirpênê. Ew dide dîyarkirin ku wê di nava jîyanê de wê pêşketinê bi wê çerçoveyê ku wê bûbin wê pirr zêde wê, hebin. Minaq wê, dervî wê hizirkirinê wê, hin bi hin wê weke aqilekê ku wê kevneşopîya xwe ya hizirkirinê wê biafirênê. Di wê temenê de wê minaq hizrên Montegne, Hobbes, Rousseau, û hinekê jî heta Grotius û Bodin wê di wê temenê de wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê bi hizrên wan û hizirkirinên wan re bi rehetî wê kifşbikê. Ew wê di wê çerçoveyê de wê, çavkaniyên wan ên ku ew bi wê dihizirin wê di temenekê birhanî û argûmanî de wê ji ya teolojikî wê bi temenekê zelal ê dîrketinê re wê werênina ser ziman. Ev wê bi wê re wê hin bi hin wê êdî wê çerçoveyek hizirkirinê a civakî û xwezayî wê bi çerçoveya hizirkirinên wan ên li ser civakê, navaroka civakê û bi keseyetê û azadiya mirov, civaknasiyê, biolojîyê, matematikê, geometriyê, û têtîna weke yên wêjeyê û hwd re ku wê pêşkevin re wê ji wan re wê temen wê biafirênê. Hizrên Cervantes ên weke bi têtîna û karakterên ku ew diafirênê bi 'Don Quijote', erasmus ku wê bi nivîs û xabatên xwe yên ku ew dikê re wê, ji nava teolojiya ku ew bixwe di wê

-----

*Byron, William (1978). Cervantes; A Biography. London

*Egginton, William (2016). The Man Who Invented Fiction: How Cervantes Ushered in the Modern World. US: Bloomsbury

*Adler, Mortimer J. (1993). The Four Dimensions of Philosophy: Metaphysical, Moral, Objective, Categorical. Macmillan

*Bertrand Russell(1946), A History of Western Philosophy

de perwerdeya tawa dikê wê, dîmenekê ji wê cihê û dervî wê biafirênê û bê bi wê re wê bi temenekê xwezayî û civakî wê werênê ser ziman.

Ji civaketiya serdema navîn û pêvajoyên bûhûrînê ên bi civaketiya dema ronansansê re ku wê biafirin wê di wê temenê de wê ji civaketiya olî bi ber civaketiya zanînê û ya bi serê xwe ji wê xwe rizgarkirî a azad ve wê gavek giring wê biavêjê. Di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên ronansansê wê di wê temenê de wê hem weke pêvajoyek wê demê ên ji dema berî wê ên qûtbûnê bin û hem jî wê demên destpêkê ji wê rengê pêşketina nû ku wê bibê û wê çawa wê were salixkirin û temenê wê were çêkirin wê bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re wê were dîtîn ku ew wê bibê.

Di wê çerçoveyê de wê li dûv wan pêşketinên bi zanînê û zanistî ku wê di dewama ya felsefeyê de wê bibin wê pêvajoya 'reformasyonê' a li ser olê re ku wê bi jinûve şîrovekirina incilê weke bi destê luther bê û ankû weke bi calwin li gorî demê bi gotinlên felsefeyê hewldana çêkirina temenê wê û hwd re wê bibê. Weke wan aliyan wê gelek aliyên din ku wê bandûra wê bibê wê bibê.

Minaq wê dema ku wê bahsa dema ronansansê wê were kirinwê gotina 'weke di wê de pêşketina weşanxanê' ku wê bibê wê were hanîn ser ziman. Pêşketina temenê weşanxanetiye wê di wê çerçoveyê de wê, nîşanaka wê bê ku wê êdî wê didewama wê de wê hizrên nû wê ne bi herêkirina saziyên teolojîkî û ankû navendî ên olî û hwd re wê bibê û wê were ser ziman. Wê di wê temenê de wê êdî wê hizrên ku wê bibin wê bi 'pirtûkî' wê di nava jîyanê de wê derkevina li pêş. Li vir pêşketina weşanxanê ku wê weke di kirdeya wê de wê pêşketinekê wê were ser ziman jî lê wê, di wê temenê de wê çawa wê, bê temenê pêşketina demê ji aliyê xwe ve wê, di serî de wê, bi hizrên felsefeyê û hwd re wê, bi temenekê lêpîrsînê û hwd ku wê pêşbixê re wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Yanî weşandin wê bi çî rengê wê bibê wê ew jî wê weke aliyekê wê yê din ku wê weke wê pêşketina dîrokê wê bi xwe re wê bide tememkirin wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din ê giring xwe bide dîyarkirin.

Li ser wê temenê wê ev pêşketinên ku wê bibin wê gotina humanismê ku me li jor hanî ser ziman wê li ser çî temenê wê pêşkeve û wê xwediyê navaroka xwe jî bê wê di renekê de wê weke ku wê bi xwe re wê ji aliyekê ve wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê kes wê weke bi xwe bibê, bi wîn bibê, û bi kifşkirina hundûrê xwe û derveyîya xwe re wê bi wê re wê werênê ser ziman. Xwe kifşkirin û hanîna ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê nîşanaka pêşketinek giring a bi demê re bê. Wê aliyekê

têgîna humanismê wê bi xwe re wê bide dîyarkiirn. Di wê temenê de wê têgîna humanismê wê, li ser wê temenê wê bi têgîna xwe wê bi wê navbera ku ew dikê nava xwe û têgîna olî û hwd re jî wê di rengekê de wê di mejî de û di jîyanê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Asil wê ji wê aliyê ve wê weke aliyekê giring bê û wê bi wê re wê xwediyê çerçoveyek fahmkirinê bê. Di wê temenê de wê, dema ku wê di wê demê de mirovê **humanist** wê were kirin wê weke mirovê dervî olê bê. Ankû weke ji aliyê têgîna olî ve wê bibêjê wê weke mirovê ji rê derketî û ankû ji olê derketî jî wê di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê di awayekê de wê were pênasekirin. An jî weke mirovê ku ew li gorî wê najî. Weke xwe û li gorî xwe ew dijî wê bibê bê.

Ev aliyên wê yên ku wê di bin navê mirovitiya gotinê de wê weke ji wê ji berçav wê weke ku wê werina windakirin û ankû wê ji berçav wê were dûrkerin û ji zanîna mirov wê dûrkevin jî wê weke aliyên ku wê temenê ronansansê wê di awayekê de wê bi awayekê wê biafirênin bin. Di aslê xwe de wê di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê têgîna civakê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Gotina civake humanist wê di wê temenê de wê çendî wê weke ku wê ji mirov re ku em çendî xwediyê têgihiştinekê bi gotina humanismê jî ku wê ji me re wê xarib were jî wê hinekê wê sedema wê ev bê.

Di mijare felsefeyê û humanismê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di wê çerçoveyê de wê hinekê bi hev re wan hilde li dest û wê werênê ser ziman bê. Gotina humanismê wê di wê nûqteyê de wê ji dû aliyan ve wê di destpêkê de wê weke ku wê karibê were hildan li dest. Aliyê pêşî wê bii têgîna felsefeya humanist ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, çendî ku wê di demên piştê wê weke ku wê di bin rengê hizrên li ser wê re wê bi ideayî wê werina ahlikiirn jî lê wê aliyekê wê yê giring wê hebê. Ew jî wê gotina felsefeya humanismê wê di wê temenê de wê di wê çerçoveyê de wê, li ser esasê mirov û hebûna keseyetê û pêşketina wê û bi wê re derketina dervî wê qalîkê teolojikî û ankû xwe avêtina dervî wê re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Felsefeya ronansansê wê di wê temenê de wê ji gelek aliyan ve wê felsefeyek humanist bê. Li ser wê temenê bi têgîna hiumanist a şbjektivî û objektivî re wê hem bi hev re û hem jî cûda û cûda wê weke wê xwediyên pêşketî ên ku mirov wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ji aliyekê din ve jî wê dema ku em wê di çerçoveya gotina 'felsefeya humanismê' de wê werênina ser ziman wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê bi wê rengê wê fahmbikê ku wê çawa wê, dervî ya olî wê bihizirê. Ew wê, bi xwe wê pêşkeve. Wê xwezayê wê bibînê. Wê li wê bihizirê û wê ji wê bidest hizirkirin, kifşkirin û pêşxistinên bi hizirî û hwd wê bikê.

Mijare felsefeyê û humanismê wê bi wê re wê li wê hizirkirin wê, di destpêkê de wê bi teybetî wê weke demekê bi hizra mirovî pêşketina wê zêdetirî wê, weke demek felsefeyê a ku wê xwe bi xwe kifşkirinê a mirov û weke mirov ku wê xwe bi wîn û azad wê çawa bibê wê bi dest tefkirkirina wê bikê bê. Ya ku wê di rengekê de wê weke temenê pêşketina mirov wê bi wê re wê bi demê re wê biafirênê jî wê di wê çerçoveyê de bê. Armancên bi felsefeya humanismê re wê di nava jîyanê de wê bi hêst, hîs, hizir, hişmendî, felsefe û hwd re wê, li ser xate pêşketina hizirkirinê û lêpîrsînên bi felsefeyê ên weke baştirkirinê û hwd re wê, di wê temenê de wê bi wê re wê xwe bidina dîyarkirin. Çawa wê baştir bibê û bi wê re lêgerîna li bersiva pîrsa çawa jîyankirinê û hwd wê, di wê çerçoveyê de wê, weke rengekê pêşketinê a di wê temenê de ku wê zêde mazin û giring wê karibê bi xwe re bide dîyarkirin bê.

Di wê çerçoveyê de wê mijare felsefeya humanismê wê, li ser wê temenê wê di dema ronansên de wê weke li ser temenê xwe ji ya teolojikî cihê û wê weke ku ew dinerê û dibînê cihê wê xwe çawa wê bibênê ji aliyê xwe ve ku wê bi wê re wê hizirê û wê bi wê re wê di wê temenê de wê werênê ser ziman wê bi wê re wê xwediyê rengekê hizirkirinê û fahmkirinê bê. Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê, di wê temenê de wê weke têgînek şoreşgerî wê weyneke wê bi xwe re wê bileyizê. Wê di wê çerçoveyê de wê, di awayekê de wê, felsefeya ronansên wê, di wê çerçoveyê de wê bikê ku ew karibê temen û bingihê pêşveçûnên dema xwe biafirênê. Ya piştê di demên hemdem de ku wê di dewama wê de wê, weke ku mirov wê bi awayekê şibandinê wê bişibihênê wê weke çawa ku wê felsefeya demên kevnera wê pêşkeve û wê piştî wê di demên serdema navîn de wê di wê de wê bi kûrbûnê û hwd re wê, ji wê dûrkeve û wê di temenekê zêhnî de wê bidest dilgirtinê bi rêyîn weke bi pêşxistina baweriyê û hwd re wê bikê wê, piştî ya ronansên jî wê, di wê temenê de wê, bi piştî wê bi awayekê wê weke di bin navê ji radikalisma wê dûrkiirîna re wê, ahlkirina wê re wê, hin bi hin wê di dîmenekê teolojikî de wê felsefe were kirin û ankû wê temenê wê bi awayekê ji wê rabê. Wê ew dîmenê wê yê bi aqilê azad û serbixwe ku

ew çi dihizirê û wê weke wê dihênê ser ziman wê dûrkeve. Di wê temenê de ahlkirinên ku wê di wê rengê de wê di nava zanîna û fahmkirinê de wê pirralî wê bi felsefeyê re jî wê werina kirin wê, armanca wê yekser sehêt bê û ankû têgihîştinek hegomenikî a serwer bê.

Di wê temenê de wê ji ber wê yekê wê êdî wê di demên hemdem de wê li şûna hiş wê zêhn wê pêşkeve û wê bi wê re wê, êdî wê hin bi hin wê statûqû wê biafirin. Ber ku ew temenê lêpirsînê bi wê ahlkirinê weke ku ew çawa hatibê ji holê rakirin wê bi wê re wê temenê wê êdî wê di rengekê de wê were çêkirin. Ku em di sedsale 21ê de jî hê jî bahsa zêdebûna pirsgirêkên weke bi bînpêkirina mafê mirov dikin û nîqaş bikin û pirsgirêkên hebûnê en bi hebûna civakan û hwd re ku em bahsa wan dikin û mijarên weke yên şer ku wê rûbidin ku em bahsa wan bikin wê hinekê jî wê ev wê yekser wê encamên wê ahlkirinê û hwd bin. Bi wê ahlkiirna aqil re wê, temenê wê bo afirîna wan pirsgirêkên bi wê û hwd jî wê çawa wê bi çêkirinê û yên ku ew hena wê bidina domandin wê bo wê bê. Ji xwe ahlkirin wê ji aliyekê ve wê li ser hewldana domandin rengekê hizirkirinê ku ew wan dihêkirin û hwd re wê were kirin û ew wê çawa wê li wê were û heta ku wê li şûna li dijî wê bê wê bê kirin xîzmetî wê de jî wê, di rengekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Israrên li ser têngînên ideayî en weke yên olî û hwd û ji gûharînê re venekirîbûna wan wê di wê çerçoveyê de wê ji aliyekê ve wê karibê wê fahmbikê. Wê demê ku ew ne gûharê û ji wê re venekirîbûna wê weke 'kaderê' û ankû 'baxtê' wê li ser serê mirov wê were farzkirin û wê were hanîn li ser ziman.

Felsefeya humanismê ku wê bi mantiq û aqilê wê ye dema ronansên wê li wê bihizirê wê ev rewş wê yekser wê li ser temenê wê ye olî re bê û ankû aliyekê din ê bîrdozî û hwd re bê wê lêbipirsê li leyha aqil û hebûna mirovatîyê û wê, bi awayekê mafdar û rast wê aqilê ji wê derbaskirinê bi rêya wê re wê werênê ser ziman.

Di demên hemdem de wê hemû têngînên bi wê rengê wê ji aliyê ve wê weke rengekê têngihî û ankû propagandayî jî bê wê xwe weke 'humanist' û ankû ji aliyekê ve wê girêbidin û wê bidina domandin. Lê ji aliyê kiryarî ve wê nikaribê wê bi wê re wê werênê ser ziman. Minaq têngînek nîjadperest jî wê xwe bi wê rengê wê di demên hemdem de wê bikê ku ew pênasebikê. Yan jî têngînek netewî ku ew li ser mafê têngînek etnikî avaya û hebûn û kêmcivakên din nasnekê û li dijî wan a û heta xwe li hemberî wan dikê pozisyona şer de jî wê bi wê rengê wê pênasebikê. Ev hemû wê rengên propaganda en demê bin.

Aqilê felsefeya humanismê a demên ronasanê wê di aslê xwe de wê li hemberê renekê bi wê rengê hizirkirinê û helwestên ji wê diafirin ku ew li ser olûbaweriyê re bê û ankû desthilatîyekê û hwd re bê wê, bi li dijî wê sekinînê û tekoşinkirinê re wê xwe biafirênê û wê bigihijê wê têgihîştina xwe ya mirovî û mirovatî. Di wê temenê çerçoveyê de wê, mijare hizirkirina ya humanismê a demên ronasanê wê dema ku em li wê bihizirin wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Di mijare felsefeya humanismê û fahmkirina çavkaniya wê de wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê li wê bihizirê bê. Wê ne xwediyê têngnek 'mrovî' ku ew ji temenê wê yê xwezayê qût bê. Yan jî wê di renekê de wê ne xwediyê felsefeyekê bê ku ew ji yekê re hebê û ji yê din re nebê. Ji xwe wê dema ku wê bi wê rengê wê bi were lê hizirkirin wê ew felsefa wê bi awayekê wê weke ku wê were ji holê rakirin. wê weke di awayekê de wê, yan wê bikeve rewşek manipulekirinê, yan wê bikeve rewşek bi xirabî li hemberî mirov û mirovatîyê bi şewayên weke istismarkirinê û hwd bê ku ew were bikarhanîn û ankû wê di renekê din ê di wê temenê de wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di mijare felsefeya humanismê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mirov wê weke mijare wê ya navendî bê. Wê ji du aliyên ve wê dikarê wê mirov wê hilde li dest. Yek wê ji aliyê darazî ve ku wê weke navend wê hilde li dest bê. Ya din ji aliyê aqilê dahûrî û ankû objektîvî ve ku wê weke navendî bê. Di wê temenê de wê ji kirinên xwe û jîyane xwe û encamên wê yên bi têngînî ku ew 'weke xwe bi wê diafirênê' wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Mijare xwe bi kirinên xwe afirandinê wê weke têngnek dîrokî wê ji aliyê Vico ve wê bi felsefeya dîrokê re wê li ser têngîna hilberînê û encama wê re wê werênê ser ziman. Ev wê piştê wê ji aliyê marks ve jî wê were kirpendin. Di wê temenê de wê di pêvajoya dîrokê de ku wê mirov wê encama hilberîniya xwe bê wê bi wê re wê çawa wê bi wê re wê bibê wê di wê temenê de wê li wê were sekin in.

Di mijare felsefeya kirinê û ankû zanîna kirinê de wê, di wê temenê de wê, di renekê de wê li ser temenekê 'şenber', 'bûjenî', fîzîkî û hwd re wê di wê temenê de wê êdî wê pêşkeve. Lêpirsînên li ser xwezayê û hebûna xwezayî ku wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bibê wê dikarê wê di wê rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di

wê çerçoveyê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê di wê rengê de wê ev wê bi wê re wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin ku wê mijare felsefeya demê wê, di wê rengê de wê, bi hewldana fahmkirina keseyetê û navarokê wê di wê rewşê de wê bi wê re wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin ku wê pêşkeve. Di wê demê de wê mirov wê bi nerîn, raman, hizir, hêst û hwd re wê, di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Ji aliyê felsefeya hûmanismê ve wê di wê temenê de wê, di rengê de wê, li ser wê temenê wê bi xwebûnê, weke xwe bûnê, û hwd re wê, bi rengê wê bidest fahmkiirnê wê bikê. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê giring wê di serî de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di serdema navîn de wê hin bi hin wê hebûna mirov wê ji demên serdema navîn ên navê û pê de wê bi weke kirdeyekê navendî hildana li dest a li dest û derxistina li pêş re wê bibê û wê derkeve li pêş. Li ser wê temenê wê mijare wînê, pêwîstîniyê û ankû 'determinismê' û hwd wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê dema ku mirov wê werênê ser ziman wê ji du aliyan ve wê dikarê wê di xate wê ya pêşketinê de wê werênê ser ziman. Yek wê li ser têtîgînên weke argûmanên navaroka olî û hwd re wê weke bi têtîgînên azadiyê, wînê û hwd re ku wê peyxam bigirê jî wê di rengê de wê pêşkeve. Di wê temenê de wê dema ku em pêşdikevin wê êdî wê hin bi hin wê weke bi serê xwebûnê re wê, di rengê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bibê û wê hin bi hin wê mirov wê ji wê dîrkeve û wê bi serê xwe wê weke kirdeyekê wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Ev wê weke bi temen û têtîgînek zêhnî û hişmendî wê karibê li ser wê bisekinê û wê fahmbikê. Di wê çerçoveyê de wê mijare hebûnê wê, bi wê re wê, were lêpirsîn. Hebûna bi serê xwe wê weke kirdeyekê di xwe de ew heyî û xwediyê xwezayê xwe ku wê aristo û hwd wê werênê ser ziman wê bi hev re fahmkirina wan re wê di temenê de wê bi rengê wînê û hwd re wê êdî wê di çerçoveyek bi wê rengê de wê were fahmkiirn. Ji aliyê din ve jî wê weke aliyê derveyî ê jîyanî bê. Wê li ser çerçoveya mudahaleyên li jîyane mirov û rewşên weke sehêtkirinê û di bin sehête de girtinê a mirov wê dikarê wê di rengê de wê bi wê re wê

di awayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê aliyê de wê ya ku wê derkeve li pêş wê di wê temenê de ku mirov wê, bindestiyê û weke evdekê girêdanê wê êdî wê bi wê keseyeta xwe ya ku ew pêşketî û di xwe de gihiştî wê têgîna wîn û azadiyê wê bi wê re wê, li hemberî wê rabê. Ji wê aliyê ve wê di dîmenê humanismê de wê weke ku wê li hemberî olê wê di dîmenekê de wê bi rabûn û raperinekê re wê xwe di dîmenekê de wê bide dîyarkirin û wê derkeve li pêş. Wê weke pêşketinek bi aqilî û hebûnî ku ew bi temenekê xwezayî wê bibê xwediyê regekê hizirkirinê a dervî re wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê mijare felsefeya xwezayî wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin wê, ev aliyên weke bi mudahale kirinê û hwd wê, hêstên ku wê bi dijberî wê biafirênin wê bi xwe re wê ji aliyekê ve wê bi salixkirin û fahmkirina wan weke regekê hiş re wê temenê wê rengê dervî wê û li hemberî wê weke bi raperîna mirov wê xwe bide dîyarkirin.

Tabî wê tenê wê mirov nikaribê wê di regekê de wê tenê wê weke aliyekê wê yê giring wê bi serê wê di awayekê bi tenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ji xwe wê ew wê bi wê re wê weke ku wê ne bi derfet bê jî.

Di wê çerçoveyê de wê bi xwebûna mirov û derketina li pêş wê, di wê çerçoveyê de wê, rengê hizirkirina felsefeyê a dema ronansê wê di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Di xwe de ew, hêst, raman, hizir û hwd ên tafisandî, çewisandinî û di xwe de girtî û weke pêşilêgrtina weke xwe hanîna ser ziman ku wê bibin wê ew wê, di regekê de wê bidest xwe hanîna li ser ziman wê bikin.

Di wê çerçoveyê de wê ronans wê bi wê re wê, dema ku wê bahsa temenê wê yê bihişmendî û bertekê bi hev re wê were kirin wê di wê temenê de wê di regekê de wê bi wê rengê wê were sr ziman.

Felsefe bixwe jî wê dema ku em bi wê kirpendinekê bi felsefeya demên kevnera bikin wê di wê temenê de wê di regekê de wê, hizrên thales bê, Xanophenes bê, Anaxagoras bê, Perikles bê, Protagoras bê, Demokrit bê, Thukydides bê û hwd bi hizrên wan re jî wê di regekê de wê were dîtin ku wê di şewayekê de wê bi rengê kirpendinê ku ew dîrekt bê û ankû indirekt bê wê, were kirin.

Felsefe wê xosleta wê ya lêpirsînê, fahmkirinê û hwd re wê, li ser temenê ya jîyane û dîyarde û hebûnên wê bi hebûn û pêvajoyên wan ên fahmkirinê re wê di awayekê de wê li ser wê temenê wê yê şenberiyê û

hwd re wê di renekê de wê dîmenekê humanist ê objektiv wê bi xwe re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Têgîna humanisma objektiv ku wê di demên kevnera de wê bi wê rengê wê bifelsefeyê wê di awayekê de wê weke ku wê temenê wê were avêtin wê di demên serdema navîn ên navê de wê, bina bingihê têgîna **humanisma şubektiv** jî ku wê hin bi hin wê pêşkeve û wê, bi wê temenê lêpirsînê û hwd wê di renekê de wê bi xwe re wê biafirênê li ser hebûna jîyanê, rengê wê û hundurê mirov, hêst û raman û hwd re.

Ev ali wê weke aliyana hizirkirinê ku mirov wê karibê di renekê giştî û teybet de wê bi wê re wan fahmbikê û werênê ser ziman bê. Li ser wê temenê wê minaq wê di felsefeya çînê de wê, filosofên weke Zhu Xi wê şîroveyên wî hinekê wê li ser wê temenê wê bi têgînek weke ya ateistî wê xwe di renekê de wê bidina dîyarkirin. Zhu Xi wê di xabate xwe ya li ser restên malbatê de wê li ser temenekê şenber wê di wê temenê de wê bi dualiteya ji hev cihêkirinê a bi başî û nebaşîyê re wê were dîtin ku ew wê li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman. Di nava malbatê de wê nixrên ku ew bi wê bawer dikê û di nava wê de ew çawa heya û ew dikarê were fahmkirin wê li ser wê dîtbarîya wê dîmenê a mirov wê bi wê re wê were dîtin ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ji taoismê û heta kunfucyusmê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê di awayekê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê werênê ser ziman. di wê temenê de wê mijare fêrbûnê wê di renekê de wê weke ku ew wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Wê demê de wê hizrên konfusyus wê teoriya wî ku ku wê weke wê, di çerçoveya xabate wî ya hizrî de wê di renekê de wê were hanîn li ser ziman wê, di wê temenê de wê, di renekê de wê, weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Zhu Xi wê di xabate xwe ya bi navê “fêrbûna mazin” de wê, weke ku wê mijarên weke yên li ser rêveberîyên welat, erk û tevgerên wan, kirinên wan ên baş û nebaş û encamên wan wê di renekê wê weke ku wê mirov di nava hizrên konfucyus de wê bibînê wê di awayekê hizrî de wê were dîtin ku

-----

* Wilson, Edwin H. (1974). "Humanism's many definitions". In Paul Kurtz (ed.). *The Humanist Alternative: Some Definitions of Humanism*. Pemberton

*Shook, John R (2015). "Humanism, Moral Relativism, and Ethical Objectivity". In A. C. Grayling (ed.). *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*. Andrew Copson. John Wiley & Sons

ew wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê bi hizrên xwe re wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Ew wê li ser temenekê şenber wê mijare fêrbûnê wê bi wê re wê derxê li pêş. Di nava jîyane fahmkirinê de wê, mijare fêrbûnê wê di rengekê de wê weke ku mirov wê dikarê wê fahmbikê wê bi wê re wê, weke aliyekê ku wê bi têtîna xwezayê re wê li wê were lê hizirkirin bê.

Di mijare xwezayê de wê, di wê çerçoveyê de wê, xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê, di reng û awayekê de wê bide dîyarkirin bê.

Mijare hizrên xwezayê wê di rengekê de wê di demên piştî demên kevnera de wê, heta deverekê wê di nava hizrên teolojikî de wê were lê hizirkirin û wê were ser ziman. Lê wê, di wê çerçoveyê de wê, di demên serdema navîn de wê êdî wê di rengekê de wê hin bi hin wê, bi pêşveçûnên hizrî û hwd re wê, di awayekê de wê, karibê xwe bide dîyarkirin.

Di serdema navîn de wê, mijare felsefeyê wê bi têtîna olî re wê, ji aliyê têtînên platonvanên nû û felsefeya platonik ve wê, were bi temen kirin. Wê, di wê çerçoveyê de wê hizrên weke yên stoayî jî wê di temenekê xwezayî de wê derkeve li pêş.

Lê hizrên filosofên weke aristo ku wê li ser temenekê têtîna darêjkê û 'xwezayê' ku wê were lê hizirkirin re wê, ji gelek aliyên ve wê were dîtîn ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ev wê, di wê çerçoveyê de wê, di rengekê de wê bi wê re wê bibê. Di demên serdema navîn de wê, di demên wê yên dawîyê de wê, felsefe wê, di rengekê de wê bi temenekê fêrbûnê wê dest bi hizirkirinên xwe yên teybet wê, li ser mijarên zêhnî re wê bikê.

Di demên serdema navîn de wê, bi teybetî wê weke ku wê, were dîtîn wê hizrên ku wê temenê hizirkirinên felsefeyê wê biafirênin ên felsefeya serdema navîn, manitîyê, cihûtîyê, mitrayîyê, zerdeştîyê û hwd bê. Wê, di wê temenê de wê, bi wê re wê di rengekê de wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di dewama wê de wê, xiristiyani û islam wê werin. Lê berî wê jî ku em bi demên kevnera re werênina ser ziman wê, temenê rengê

-----
* Fowler, Jeaneane D. (1999). Humanism: Beliefs and Practices. Sussex Academic Press

*Morain, Lloyd; Morain, Mary (1998). Humanism as the Next Step. Humanist Press

hizirkirinên demê wê bi encamên xwe re wê biafirênê.

Di nava felsefeya hizrî a zêhnî de wê, ev mijar wê di wê demê de wê di rengekê de wê weke ku mirov ku wê dikarê wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê fahmbikê wê bi wê re wê, di rengekê de wê were dîtîn ku wê xwe bihizirkirina wê re wê, bide dîyarkirin.

Di serdema navîn de wê ev felsefeyên ku me navên wan hanîn li ser ziman wê di şewayekê de wê têrbûnekê bi pêşveçûnên di xwe de ên bi hizirî wê di rengekê de wê weke ku wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Felsefeya hizrê wê, di wê temenê de wê, di demên serdemên navîn de wê li ser wê temenê ên bi gotinên weke ku wê di wan de wê bi kûrbûnê wê di xwe de wê bikê re wê di rengekê de wê bijî. Bi wê re jî wê di awayekê de wê xosletên xwe yên bi felsefeyê wê di awayekê de wê hin bi hin wê, weke ku wê ji berçav dûrbikê. Di serdema navîn de wê, aliyê ku wê aqilê der felsefeyê wê bi wê re wê şer bikê wê aqilê lêpirsînê bê. Di wê temenê de wê lêpirsîna bi hizrî wê, çawa wê bi temenekê baweriyî wê were ji holê rakirin wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê, di awayekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Felsefe di wê demê de wê, lêpirsînên wê yên ku ew ji holê rabûna wê bi wan re wê, di çerçoveyek hizrî a ku wê bi baweriyê wê, dema ku mirov wê fahm nekê jê wê 'weke ku ew bibê' ku wê bê xwestin ew di nava aqil û fahmkirina mirov de wê were bi cihkirin wê, bibê. Lê felsefe wê di wê temenê de wê, bi tememê wê li ser wê temenê de wê tekoşîna xwe ya aqilî wê pêşbixê û wê bi wê re wê were dîtîn ku wê derkeve li pêş.

Di nava felsefeyê de wê, aqilê lêpirsînê wê li pêş bê. Wê, dema ku wê dem wê were dema serdema navîn wê di destpêkê de wê, bi gotinên weke 'ez fahmdikin bo ku ez bawer bikim' û ankû 'ez ne xwediyê fahmkirinek bê bawer im' û yan jî 'ez bêbaweriyê nikarim fahmbikim' jî wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di mijare baweriyê û fahmkirinê de wê di wê temenê de wê, weke di temenê bi li hemberî hev ên bi têgînî weke ol û felsefe û ankû aqil û bawerî û hwd wê di wê temenê de wê, bi wê re wê derkeve li pêş. Di wê çerçoveyê de wê, dema ku mirov li rengê têgîna 'baweriyê' a demên destpêkê ên serdema navîn de wê, bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê xwe di dema wê dewê bide wê dîyarkirin bê.

Di wê temenê de wê di demên serdema navîn de wê di nava aqil û baweriyê de wê têkiliyek were dîtîn ku wê were danîn. Mînaq aziz augustinius wê di mijare têkiliya baweriyê a bi aqil re de wê, mijare

têgîna yaqîniyê û qanaatê a bi aqil wê derxê li pêş. Ligorî wî di nava aqil de wê, dema ku em bi wê re wê, di renekê de wê, bi wê re wê li wê dihizirin wê di wê temenê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. di aqil de wê, aziz augustinus wê li li gorî wî, 'aqilê bê bawer nebê.' Ber ku wê dema ku mirov wê bi yekê wê bihizirê û wê dema ku em wê 'rast dibînin' wê demê em wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê dihizirin û wê dixwezînin ku em wê werênina ser ziman.

Di hundurê aqil de wê têgîna baweriyê û rastîtiyê ku ew dihênê ser ziman wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê, dema ku em bi wê re wê li wê bihizirin û wê fambikin û wê werênina ser ziman wê, ya ku em wê, heta ku em bi wê bawer nekin wê rast nebînin. Di wê temenê de wê, rastîti wê di temenê têgîna baweriyê de bê. Wê, di wê çerçoveyê de wê, di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê dikarê wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Piştî wê demê wê dema ku wê dem wê were demên ronansê û pê de wê, ev têgîn wê bi wê rengê wê werina lêpîrsîn wê bawerî wê karibê bibê rastîya aqil û ankû di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê wê direnekê de wê ew wê li wê bihizirê û wê bikê berlêpîrsînê de.

Ev lêpîrsînên di wê temenê de ku wê d idemên serdema navîn de wê bibin wê di rengenê de wê bi wê re wê xwe di awaywkê de wê weke ku wê bide wî diyarkirin.

Di nava felsefeya serdema navîn de wê, mijare aqil û baweriyê wê pîr zêde wê li wê bê hizirkirin. mijare miistisismê û hwd wê bi wê re wê were lêpîrsîn. Li ser temenekê xwezayê lêpîrsînê Johannes Duns Scotus wê di wê temenê de wê bale mirov wê bikişênin. Li gorî wî di gerdûnê de wê hêzek dide tevgerkirin û dikê tevgerîyê de wê hebê. Weki din wê di renekê din de jî wê di wê temenê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Ew xwûdê weke darêjkê di zêhn de wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Wê di felsefeya xwe de wê 'wîneparêz' bê. wê li ser wê temenê wê bihizirê. Ew wê, wateyek mazintir wê ji ya zêhnê zêdetirî wê li wîne wê atîf bikê û wê werênê ser ziman.

Mijare wîne wê piştî sedsale 18minê wê giringî bistênê. Lê ez wê dikarim wê bibêjim ku wê, mijare wîne wê di renekê de wê weke ku mirov wê dikarê wê li wê bihizirê wê, di serdema navîn de wê were dîtin ku wê mijare wîne wê weyne wê çî bê wê ji aliyê filosofên weke Johannes Duns Scotus re wê li wê were dayin û ankû wê were başxkirin.

Mijare wîne wê di rengekê de wê di wê de wê kirdeyek ku em bi gotina hêzê re wê salixbikin wê hebê û di wê temenê de wê, dema ku wê bi mirov re wê were salixkirin wê di dewama wê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê bê.

Wê di nava felsefeya serdema navîn de w, navê filosofên weke Johannes Duns Scotus, Williamê ockhamî û hwd re wê bi têngîna mijare wîne, weke bi temenê meta etîkê, teolojiî, wîn û bi wê re dana berhev re wê di rengekê de wê were dîtîna ku wê derkeve li pêş. Hizirvanên alman ên weke Arthur Schopenhauê wê mijare wîne wê weke rêgezê felsefeyê wê di rengekê de wê, bînina ser ziman. Di xabate xwe ya bi navê 'wîn û weke şewirekê (design) dînya' wê di wê tenenê de wê li ser wê bisekinê ku wê, weke rêgezê rastîti bê.

Di çerçoveya têngîna felsefeyê de wê mijare aqil wê weke çerçoveyek fahmkirinê a hêzî wê, bi wê re wê di awayekê de wê were pênasekirin. Ev wê, piştî serdema navîn wê di rengekê de wê were dîtîna ku wê bi wê re wê, di awayekê de wê xwe bi wê re wê, bide dîyarkirin. Di demên ronansên de wê li ser wê temenê wê dema ku wê bacon wê aqil wê weke hêzek pênasebikê û hwd wê werênê ser ziman wê hinekê wê di wê çerçoveyekê wê aqilê mirov wê bi temenekê fahmkirinê a xwezayê wê xwe di rengekê de wê, bide dîyarkirin. wê, serwerîya ku mirov wê bi rewşa serwerîya xwezayê re wê li wê dihizirê û dihênê ser ziman wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi wê re wê di wê temenê de wê were dîtîna ku wê bihizirê.

Di aslê xwe de wê dema ku em di wê temenê de wê mijare felsefeyê a di serdema navîn de wê li wê dihizirin wê dibînin ku wê çawa wê di şewayekê de wê, weke bi xwûdayî wê were pênasekirin û wê were ser ziman wê were dîtîna. Di wê temenê de wê kevneşopîya hizirkirinê wê, bi wê rengê wê mijare wîne wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Ku em wê di wê çerçoveyê de wê, bi têngîna wîne wê bi berdewamî wê li wê bihizirin wê bi wê re wê were dîtîna ku wê di serdema navîn de wê, mijare wîne wê di wê rengê de wê weke her tişt ji navendekê wê were dîyarkirin wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Wê bi têngînek giştî û xwûdayî wê di wê çerçoveyê de wê were lê hizirkirin.

Lê ku em ji aliyê têngîna teolojikî a xiristîyaniyî ve wê li wê bihizirê wê karibê wê werênê ser ziman wê, ew azmûnên felsefeyî ku wê di rengekê de wê di nava dîroka xwe ya teolojikî de ku wê hildana li nava xwe û ew

bi wan re ew dihizirê wê ji aliyekê din ve wê, temenekê lêpîrsînê wê bi wê re wê were dîtî ku wê bi felsefeyî wê temenê wê yê hizirkirinê wê di wê aliyê de wê weke ku wê ji aliyekê ve wê biafirênê. Heta ku wê bi têtîgînê weke li ser wîna azad û hwd re ku wê, ji nava felsefeyên demê ên ku wê bibin weke bi wê ji Aziz augustinius û heta boethius û piştî wê filosofên weke thomasê aqineyî û williamê ockhamî û hwd re wê, di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Boethius wê, li hemberî wê bisekinê û wê werênê ser ziman ku wê, mirov wê çawa wê, di nava hewldana xwe ji berpîrsîyariyê dûrbikê wê weke 'her tiştê xwûdê wê dide dîyarkirin' ti tişt di destê mirov de nîn a û wê hemû kiryarên xwe yê xirab wê bi navê xwûdê wê werênê ser ziman wê, li ser wê bisekinê. Ew wê weke zindikiyek bi navê olê wî pênase dikê û wê dihênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, ev têtîgîn wê di rengekê de wê, weke aliyekê wê yê din jî wê hebê. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê, mijare wîna û azadiyê wê dema ku wê bibê wê, bi wê re wê mirov wê çawa wê karibê wê fahmbikê wê li ser wê bisekinê û wê di wê temenê de wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman.

Lêpîrsînê bi wê rengê ku wê di serdema navîn de wê di nava têtîgîhên teolojîkî ên olî de wê werina kirin wê piştî wê dawî li wan newê û wê bi berdewamî wê di rengekê de wê were dîtî ku wê werina lêpîrsînê û wê werina hanîn li ser ziman. Di dewama wê de wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê di demên dawî ên serdema navîn de wê zêdetirî wê mijare wîna wê were dîtî ku wê bi wê re wê derkeve li pêş.

Di demên ronansê de wê lêpîrsînê li ser temenê hizrên cihê re de wê, di rengekê de wê bi wê re wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Mijare hizrên cihê ên olî wê weke ku wê piştî wê li ser 'nerînê cihê ên olî' û ankû 'azadîya nava bawerîyan' û hwd ku wê were hanîn li ser ziman jî wê, weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Minaq Rousseau wê di têtîgîna xwe ya 'hevpeymanîya civakî' de wê, di wê temenê de wê hinek hizrên xwe wê werênê ser ziman. Ev ali wê di wê temenê de wê, di nava baweriyê de jî wê bê sedema wê ku wê hizrên cihê wê bi awayekê wê biafirin. Wê bi têtîgînê weke 'hizrên olî' bê û ankû di rengekê de wê weke bi 'şîroveyên cihê' bê wê bibin. Lê di wê nûqtîyê û temenê de wê pîvanek wê bi wê re wê di

rengê de wê weke ku wê were dîtin wê bi wê re wê bibê. Ew jî wê, di wê temenê de wê di wê rengê de bê ku wê hin bi hin wê navenda hizirkirinê û ankû weke çavkaniya wê ya ku ew li gorî wê were lê hizirkirin wê bi wê re wê bi gûharê. Wê di wê temenê de wê, mirov û wîn wê, weke du gotinên ku wê di wê nûqteyê de wê wrina ba hev û wê di wê temenê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di destpêkê de wê, heta demên dawî ên serdema navîn di rengê de ku wê, nêvî bi nêvî wê êdî wê mirov wê weke wînekê wê di encame hizrên ku ew dihên ser ziman de wê were dîtin û pê de wê êdî wê bi wê re wê di demên ronansansê de wê liser wê temenê bi têngînek humanistî wê êdî wê di dewama wê de wê were dîtin ku wê were lê hizirkirin. Humanism wê di wê temenê de wê, bi wîna xwe re wê mirov wê weke navend û nûqteya jî wê gav were avêtin di hizirkirinê de wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Di wê çerçoveyê de wê weke ku me li çend deveran li jor ji hanî ser ziman wê mijare wînê bi têngînek hişmendî û humanistî wê bi zêdeyî wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê xwe bide dîyarkirin. Ji aliyê têngihên teolojikî û hwd ve wê weke wînekê herikina wê ku mirov wê weke wînekê û ankû bi wîna azad ku ew dide kifşkirin bi kiryar û kirinên xwe re wê destpêka têngîhiştina reformasyonê a dema ronansansê wê di warê olî û hwd de ku wê bide kirin wê bi wê re wê di rengê de wê were dîtin ku wê bibê.

Mijare wînê û weke wînekê dîtinê wê di wê temenê de wê, ji gelek aliyên ve wê li wê were lê hizirkirin. Ji xwe di çerçoveya têngîna pêşketina ronansansê de ku mirov wê bikê ku wê fahmbikê û wê werênê ser ziman wê mijare humanismê wê di rengê de wê weke li ser temenekê ku wê mirov wê bi hemû aliyên wî yên hundûrî û derveyî wê weke navend wê bibîne û wê kifşbikê û wê werênê ser ziman re wê bibê. Di wê rewşê de wê, bi wê re wê mijare zanîne wê li ser wê temenê ku wê were lêpîrsîn wê êdî wê bi wê re wê bi çerçove û temen û bingihê wê yê xwezayî re wê, were lê hizirkirin. Pêşî wê di hebûnê de gihiştina wê xwezaya wê bi têngînek weke zanîni û hişmendî wê bibê. Piştî wê wê ew têngîna xwezayê wê ji têngîha xwezayîya mirov a hebûnî wê derkeve û wê bi ber têngîha xwezayê giştî û şenber a dervî me ve wê herê û wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê çerçoveyê de wê, di warê felsefeya xwezayê de jî ku mirov wê bi wê re wê gotinekê wê bibêjê wê kifşkirina gotina xwezayê û ji wê bi ber

ya xwezaye heyî a dervî me ve bi hişmendî pêketinê û bi kifşkirinên xwe re pêde çûyinê wê weke aliyekê din ê ku em dikarin di çerçoveya pêşketinên felsefeya ronansansê û hwd de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di demên ronansansê de wê mijare xwezayê wê hin bi hin wê di awayekê de wê, têgihiştinên ddervî zêhnî wê, hin bi hin wê bi kifşkirinên pirrali ên xwezayî re wê bibê. Hizrên li ser têngîna hebûnî a fîzîkî, astronomîkî û hwd re ku wê bibin wê di wê warê de wê, bingihêkê baş ên hizirkirinê wê biafirênin. Di wê temenê de wê, wê şenberîya bi gerdûnî wê, di mijare zanîna azmanî de wê di temenekê şenber de wê ji têngîna gelemper a gerdûnî wê bi ber ya fezeyî de wê bide birin. Feze wê bi têngînek fîzîkî a mekanîkî û dîmanîkî û hwd re wê di rengekê de wê xwediyê çerçoveyek pêşketinê a ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, mijare felsefeyê wê, di wê temenê de wê bi kifşkirinên weke bi têngînên weke der-ideayî û ankû wê piştî wê weke teorizekirin bi ideayî weke 'idealismê' û hwd wê, di wê temenê de wê, beremberê wê ya bûjenî û 'metalyalismî' wê bi wê re wê werê lêhizirkirin. Di wê temenê de wê, têngîna bûjenîparêzî wê di wê warê de wê, fêdeya wê di fahmkîirna me de wê hebê wê ji temenekê îdeayî wê bi ber temenekê fahmkirinê ê bi bûjenî ê şenber ve wê bibê. Wê tiştê wê weke xwe wê çawa wê fahmbikê, û wê derkbikê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Wê ji aliyekê ve wê aqilê mirov wê di hizirkirina wê de wê, ji xwe û weke di xwe de dihizirê û weke li derve girtîya wê ji wê rewşê wê bi wê re wê derxê. Bi wê re ku mirov wê hebûna bûjenî û fîzîkî a xwezayî ya dervî xwe ku ew wê kifşdikê wê êdî wê bi wê re wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Têgîha fîzîkî û bûjenî wê di wê temenê de wê bi ya şenber û heyî re wê bihizirê. Wê ji ya îdeayî ku wê ji rastîtiya jîyanî û xwezayî a heyî wê dûrbikê wê di awayekê hizrî û hişmendî de wê li hemberî wê bisekinê. Di wê temenê de wê, lêpîrsinên li ser têngîna idealismê, metafîzîkê û hwd re wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, were li berçav. Ji spinoza û heta bruno wê di nava têngînên xwe yê panteist ên xwezayî de wê hin bi hin wê bi têngînek fîzîkî û bûjenî wê kifşkirinên wan wê di wê temenê de wê, bandûra wan jî wê di rengekê de wê bi wê re wê hebê ku mirov di serî de wê kifşbikê û werênê ser ziman.

Di mijare felsefeyê a dema ronansanê de wê di serî de wê, li ser wê temenê û çerçoveyê wê xwe ji têtînen weke yên baweriyê, olê û hwd wê cihê bikê û wê bi wê re wê mijarên weke yên bi têtîna razberiyê û şenberiyê, bûjenîparêzîyê û ideayîparêzîyê û hwd re wê, di rengê de wê bi wê re wê, di wê çerçoveyê de wê bibê.

Felsefeya demê wê, mijarên ku wê hilde li dest û bi rengê ku wê wan hilde li dest re wê, di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin û wê bi wê re wê, di wê temenê de wê bi wê re wê bihizirê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Mijare felsefeya demê wê, di wê çerçoveyê de wê şêwayê wê yê li berçav ku wê li ser gotina 'zanyariyê' re wê hilde li dest a bacon bê. Di wê temenê de wê bi têtînek panteist a metaliyalistî ji spinoza û heta bruno wê, rengê hizirkiirnê ê li ser temenekê xwezayî û bûjenî û hwd re ku wê karibê wê li wê were lê hizirkirin û wê werênê ser ziman bê. Di dewama wê de wê dema ku em bahsa felsefeya demê wê bikê wê li ser wê temenê û çerçoveyê ku wê weke herikinek û derketinek demê a giring jî wê were pênasakirin wê hizrên felsefeya descartes bin. Ew wê bi têtîna xwe ya rasyonali û mekanikî û bûjenî û hwd re ku wê hilde li dest re wê di rengê de wê, bi hizrên xwe yên ku wê werênê ser ziman re wê, dîmenekê zanyarî ê felsefeyî wê biafirênê. Ev hizirkirin û herikinên demê wê di rengê de wê nîşanaka wê bin ku wê felsefe wê bi vejê û wê çerçoveyek nû a hizrî wê bi xwe re wê werênê ser ziman. Lê ji aliyekê din ve jî wê, di wê temenê de wê, di rengê ku ew dihênina ser ziman de wê weke xwe avêtina dervî çerçoveya olî û bi wê re hanîna li ser ziman wê di temenê de wê ber ku wê bibê wê, felsefe wê, weke 'têtîn' û têtîhiştinek bi hişmendî a felsefeyî ya weke 'artarnatîf' jî wê d iwê çerçoveyê de wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di mijare felsefeyê de wê, dikarê wê bi wê re wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê ew jî wê di wê çerçoveyê de wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Mijare felsefeyê wê, di wê rengê de ku wê di wê çerçoveyê de wê di wê demê de wê bibê wê, giring bê ku wê ne bi ya demên berî wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman û ne jî bi awayê gotinên felsefeyê ên hatina ahlkîrin û ankû kedî ku wê piştî wê di demên hemdem de wê were ser ziman re jî wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ev wê, di serî de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê, di reng û awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Ber çî wê bi gotina 'bûyinê', 'jinûvebûyinê' û hwd re wê, ew çerçoveya wê ya hizirkirinê û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di reng û awayekê de wê weke ku wê were hanîn li ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê d ewê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Di mijare felsefeya demê de wê ev jî wê bi wê re wê were dîtin ku wê bi wê têngîna bûyinê û jinûvebûyinê re ku mirov li nava hev bixê û weke di zikhev de wê bi awayekê di nava hev de harmankirî re wê, werênê ser ziman wê, bi gotina 'raperinê' re jî wê çerçoveya gotinê a felsefeya demê wê salixbikê û wê werênê ser ziman. Ev wê, di awayekê de wê li ser çerçoveya hizirkirinê wê yên humanismî, rasyonâl ên felsefeyî, zanyarî, û zanist û herikinên felsefeyê û hwd ku wê bibin wê karibê di renekê de êdî wê werênê ser ziman.

Di dîmenekê komplike de wê di aslê xwe de wê, rengê pêşketina wê ya hizrî wê xwe bide dîyarkirin. Çendî ku wê di renekê de wê weke li ser redde ya felsefeya demên serdema navîn a çerçoveya aqilê wê yê teolojikî ê rûniştî ku wê avabê wê, ji aliyekê din ve jî wê di navaroka wê de wê, bi şîrove, dahûr û hwd re wê, bi temenekê fahmkirinê re wê bikê ku ew, bi nerînek rexnegirî a ku ew bi wê re di berçav de derbas dikê re wê hilde li dest û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, di dîmenê wê de wê pêşî fahmkiirn û piştê wê herêkirin û ankû redkirin wê hebê. Wê bi temenekê fahmkirinê re wê bi wê rengê wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê were dîtin wê bibê. Wê di dewama wê de wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeya fahmkirinê wê, di awayekê de wê bi wê hişmendîya fahmkirinê wê êdî wê mijarên weke yên kiryar û kirinî û hwd wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê di renekê de wê derkevin li pêş û wê pêşkevin.

Di wê demê de wê dema ku mirov wê li navaroka felsefeyê binerê wê şîroveyên bi kirinên jîyanî û rewş û kirinên xwezayî û hwd re wê di renekê de wê were dîtin ku wê bibê. Di wê temenê de wê, felsefeya hume û ya Lockê wê di wê rengê de wê, xwediyê dîmenekê bê. Wekî din wê bi temenê xwe yê rasyonali wê mijare şikparêziyê ku wê, descartes wê derxê li pêş li ser temenekê zanînî û felsefeyî û hwd re wê, weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di wê temenê de wê, çerçoveya fahmkirinê ku wê bi xwe re wê bide dîyarkirin bê.

Di mijare pêşketina têngîna tendurustê a xwezayê û di dewama wê de ya ne xwezayî wê, ji dema filosofên herêmê ên weke ibni sina, el-kindî û heta Andreas Vesalius û hwd wê, karibê wê di renekê de wê, werênê ser ziman.

Weki din wê di dewama wê de wê dema ku wê bahsa xate pêşketina bi hizirkirina dema ronansê wê were kirin wê bi demê re wê di dewama wê xate felsefeya wê de wê gotina zanistitiya dema ronansê wê bibê û wê weke ku me hinekê li jor hanê ser ziman wê ji zaneyên weje ibni sîna, el-kindî û heta Andreas Vesalius wê bibê. Di dewama wê de wê di warê têgîha fîzîka dînamîkî û mekanîkî de wê ji corpernicos, kapler û heta bruno, gelilei, newton û hwd wê, karibê navê wan werênê ser ziman. Bêgûman wê di dewama wê de wê li van navan wê navên ku wê kariibin werina lê zêdekirin wê hebin û wê bibin.

Li vir di çerçoveya mijare me de wê ya giring wê di wê nûqteyê de wê ew bê ku ew wê çawa wê, weke têgînek zanistî a artarnatîf wê li ser wê temenê û çerçoveyê wê di renekê de wê, bi wê re wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin bê. Ji têgîhên weke ji simyayê heta kimyayê û hwd wê bibê. Weki din wê pêşketin di warê biolojîkî û hwd de wê, di wê demê de wê di ahenge ya fîzîkî de ku wê were fahmkirin wê nekêmî wê bê. Ev jî wê di renekê de wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê çawa wê, jîyane mirov wê bi xwe re wê bidina gûharandin.

Hin bi hin wê ronans felsefeya wê, temenê xwe yê ku ew bi hizrî wê bi felsefeya realist wê biafirênê wê, hin bi hin wê temenê kirina şoreşa zanistê wê biafirênê û wê bide kirin. Di wê rewşê de wê, pêşketina zanistî bi aqil û zêdebûna cihêyiya bi hizir, zanîn, rengên têgîhên felsefeyî, zanistî û zanyarî û hwd re wê, di renekê de wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin.

Di awayekê de wê, ji wê demê û pê de wê nîrxên civakî, zanyarî û hwd wê, pêşkevin û wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê di pergala û sazûmana civakî û rêveberinê de wê çawa wê were gihiştin ya baştir wê di renekê de wê hizirkirin wê werina kirin û pêşxistin.

Di wê rewşê de wê, mijare olî wê ji xwe wê di dîmenekê de wê weke ku wê li şûn wê bimênê. Lê ew li şûn mayin wê dîtbar bê û wê, di dewama wê de wê di nava felsefeyê de wê bi aliyê ideayîparêzî de wê, xwe di dewama wê de wê bi wê re wê bide domandin. Hizrên weke yên îdeayîparêziyê wê di renekê de wê weke aliyê ku wê di wê qûlwarê de wê temenê hizirkirinê wê weke bi wê re wê biafirênê wê bibê. Di wê temenê de wê hizirkirinên ku wê piştre wê li ser çerçoveyên hizirkirinê ên weke bi hizirkirinên bi metafîzîkê, mantiqê, têgîhên ideayî û hwd wê, di wê çerçoveyê de wê, weke alî û çerçoveyek hizirkirinê wê bi xwe re wê biafirênê. Pirr piştre leibniz wê mijare felsefeya mantiqê ku wê di renekê de wê rasyonalisma descartes wê ji xwe re wê bikê temen wê bi

wê re wê bi hizirê. Bi heman rengê kant wê, hizrên hume, locke û bacon û dîmenekê empirîkî ku wê ji wan bigrê bi hizrên xwe û wê bi rengekê rasyonalisma descartes wê bixwezê ku ew bigihênê temenekê fahmkirina mantiqî. Têgihên wî yên li ser mantiqê ên weke “qiritika li aqilê mantiqê ê saf(‘Kritik der reinen Vernunft, ’)” û hwd ku wê werênê ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Wekî din wê, mijare lêpîrsîn û hizirkirinên li ser temenekê îdeayî ên bi têtîna metafîzîkê wê di wê temenê de wê bi heman rengê wê pêşbixê û wê werênê ser ziman. Di wê warê de wê, mijare aqilê felsefeyê wê, di wê temenê de wê, bi ber zanyariyekê ve wê, hin bi hin wê weke ku wê herê. Di wê çerçoveyê de wê, çawa li ser temenekê kirinê wê weke ku wê marks bi têtîna ‘praxîs’ ku wê werênê ser ziman wê, were fahmkirin. Ev gotina marks wê bi temenekê zanînîya hem felsefeyî û hem zanyarî wê du gotinan wê di wê temenê de wê bi wate û kirdeyên wan re wê di xwe de wê bi hawênê. Yek wê ya kirinê û ankû pîretîkê bê. Ya din wê ya bûyinê û pêvajoyê (process) bê. Marks wê dema ku ew wê werênê ser ziman wê bi gotineka ku wê bi navê wê têtîna wî û felsefeya wî re wê bibê yek wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ew jî wê ew bê ku “filosofan bi fahmkirina dînyayê re bi sînor man, lê ya giring wê ew bê ku mirov wê bi gûharênê bê’ re wê were ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, aqil û kirinê wê bi wê re wê çawa wê, di rengekê de wê, di temenekê afrînerî û bûyinerî de wê, were fahmkirin wê, bi wê re wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Di beşa dawî a hevoka marks de wê balkişandina li ser pîretîkê û tevgerê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê mantiqê gotinê wê li ser gûharînê û bi wê gûharênê pêşveçûnê wê ava bê. Wê bi wê re wê xwediyê têtînek felsefeyî a ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Ku em bi gotinekê jî wê bibêjin wê marks wê, di rengekê de wê felsefeya kirinê wê di rengekê de wê, bihizirê û wê, bi wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Ji wê aliyê ve dikarê weke mijarek bi serê xwe were hildan li dest. Lê emê tenê bi çerçoveyek bi sînor a salixkirinek kin di çerçoveya mijare xwe de ku em bikin emê bi wê re bi sînor bimênin. Gramsci wê, di awayekê de wê, ji aliyê têtîna felsefeya kirinê û ankû pîretîkê ve wê di nîşeyên xwe bi navê “deftera girtigehê” de wê, bahsa

wê aliyê bikê û wê, bi van gotinan wê di rengekê de wê, werênê ser ziman.

“Ji bo ku kêmasiyên ol, folklor, entelektuelî û ramanên bi vî rengî yên "yekalî" derxe holê, di berhemên xwe yên paşîn de rasterast serî li "felsefeya kirinê" dide, ku Marks wekî ramanek "konkret" bi nav dike. Ev di nava hizrê de wê ew jî wê bi wê re wê karibê were fahmkirin wê tevlîhevkirina nirxandineke diyalektîk û zanistî ya rastiyê, berovajî hemû têtîngên heyî yên normatîf, îdeolojîk û lewma jî weke nerast wê bêtê ser ziman. Felsefeya Marks weke 'felsefeyek' ku di esasê xwe de li ser 'kirinê' û ankû 'pratîkê' hatiye avakirin bê, û wê weke yekane 'felsefeya' ku di heman demê de 'hewldana fahmkirinê di çalakîyê de' an jî di 'jiyanê' de bi serê xwe dihê ku wê pêşbixê û wê bide dîyarkirin, û pênasekirin wê were dîtin bê.”

Ev rengê hizirkirinê ku wê werênê ser ziman wê di dîmenekê de wê di derbarê hizirkirin û tefkîrinên me yên di derbarê felsefeya dema ronansê û hwd de jî wê di xwe de wê bi kirdeyî wê hinek hizirna wê weke ku wê bihawênin wê bidina me û wê bi morfolojîkî wê karibin hinek têtîngîştina di mejiyê mirov de biafirênin bin.

Ku em cardin ji vê nûqtîyê hinekê din bi sîn ve herin û mijare felsefeya dema ronansê wê werênin ser ziman wê bi wê re wê hinek aliyên wê yên din ên ku em dikarin wan werênina ser ziman wê bi wê re wê biibin. Di serî de wê, di wê demê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê di serî de wê piştî ku felsefeyê xwe bi têtîkîliya xwe ya ji olê û hwd wê birrî wê mijarên ku ew di navaroka wê de dihên ser ziman wê bi serê xwe ku ew çawa dihên ser ziman wê giringiyê wê bistênin û ya din jî wê, mijare çavkaniyê bê. Di wê temenê de wê, ji xwe wê, ji wê aliyê ve wê felsefeya ronansê wê, ne tenê wê di dema xwe de wê di demên piştî xwe de jî wê, mijare çavkaniyê wê bê nîqaşkirin. Wê li ser wê re wê bi zêdeyî wê li ser wê were sekin in. Di hemû pêvajoyên wê yên fahmkirinê û hewldanên ku ew bi wê dihên hanîn li ser ziman re ku wê bibê wê di wê çerçoveyê de wê bi çî temenê û çavkaniyê û argûmanê wê were bi temen û bi birhankirin û hanîn li ser ziman wê ji wê aliyê ve wê li wê were lê

-----

* Smith, M. K. (1999, 2011). 'What is praxis?' in the encyclopaedia of informal education

*Marx, Karl (1845). "Theses on Feuerbach".

*Soper, Kate (1986). Humanism and Anti-Humanism. London: Hutchinson

hizirkirin. Bacon wê mijare şewayê bi têgin û temenê zanyarî wê ji aliyê xwe ve wê hilde li dest. Wê di wê çerçoveyê de wê, mijare şewayê ê hizirkirinê wê piştire jî wê bi têgîna 'her şewa ku wê mirov bigihêne kûderê' ankû wê şewa wê bi xwe re wê çî encamê wê werênê wê bi wê re wê li wê were kê hizirkirin. Ji demên kevnera û heta demên skolastikî ên serdema navîn wê şewayên weke çavdêrîyê azmûnkirinê û ankû aqılmeşandinê û hwd wê weke aliyên ku wê bi wan re wê were lê hizirkirin bê. bi şewayên zanyarî re wê ên ceribandîninê û pîretikî ku wê di cihê xwe de û li ser temenê xwe wê were kifşkirin û wê were hanîn li ser ziman wê derkeve li pêş. Wekî din wê mijare lêkolînkirinê û bi argûman, çavkanî û hwd re wê hanîna ser ziman wê pêşkeve û wê derkeve li pêş.

Di nava felsefeya dema ronansê de wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de ku wê bide dîyarkirin wê mijare fahmkiirinê û pêşketina şewayê a di nava hizirkirinê de bê. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê. Di hizirkirinê de wê, pêşketinên bi felsefeyê ku wê bibin wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bidina dîyarkirin. felsefeya xwezayê wê, di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê, pêşkeve û wê di awayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bibê û wê derkeve li pêş.

Di mijare xwezayê û fahmkirina wê de wê ew wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin ku wê mijare felsefeyê wê, bi pêşketina wê rengê wê yê nû ê demê re wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Ew jî wê çawa bê? Wê di serî de wê humanist bê. Ew wê were çî wateyê? Ev wê were wê wateyê ku wê li şûna wê xwûdê û têgin û zanîna xwûdê wê weke navend wê bigrê wê hebûna mirov wê ji xwe re wê weke navend wê bigirê. Di wê temenê de wê mirov wê bi wê re wê derkeve li pêş. Ev wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê rengê de wê fahmbikê bê.

Ji aliyekê din ve jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeya xwezayê û têgîna humanismê wê wê di wê rengê de wê weke du aliyên ku wê felsefe wê xwe li têgînek zanyarî wê bigirê û wê êdî wê navberê wê bikê nava xwe û teolojiya olî ku wê di wê temenê de wê bi wê re wê, li wê bihizirê bê.

Rengê şîrovekirina hemû aliyan bi têgînek sazûmanî ku wê di derbarê bûyinê, jîyanê, mirov, hebûnê, gîyanê, aqil, hebûna fîzîkî û hwd û her wusa wê bi wê re hemû tiştê ku ew heyî bi bûjenî û îdeayî û hwd ku wê li wê bigihijê wê ji wê re wê şîroveyê wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê şîroveya xwûdayî wê di wê temenê de wê, di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê, li wê bihizirê.

Teolojiya serdema navîn û zanîna wê û ankû em dikarin bêjin sazûmana wê ya zanînê wê bi berfirehi û bereya wê ku mirov wê li wê bihizirê wê di wê de wê her tiştê ku wê were aqilê mirov wê di wê de wê şîrove ji wê re wê were hanîn. Di wê çerçoveyê de wê weke 'ji her tiştê re wê şîroveyek wê hebê' wê di rengê de wê xwe bi wê re wê, bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê ev wê di demên piştre de jî wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê, ji hemû tiştê re wê hanîna şîroveyê re wê, bi wê re wê, mirov û aqilê mirov wê bi xwe re wê di bin sehê de wê di rengê de wê bihêlê. Wê bi wê re wê rengê jîyanê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bijî.

Aqilê teolojikî wê di wê temenê de wê di rengê de wê, bi wê çerçoveyê wê, bi navê têgihîştina xwûdayî wê ew wê serwerîya xwe wê di nava jîyanê de wê bi wê re wê bide çêkirin. Wê bi wê re wê mirov û aqilê mirov jî wê bikê bin xismetê xwe û sehêta xwe. Di dewama wê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di wê temenê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê, dervî wê hizirkirin wê weke rêgezê sehêta serdema navîn bê ku wê çawa wê pêşîya wê bigirê wê li ser wê bisekinê. Di wê çerçoveyê de wê hinekê jî wê raperîna felsefeya ronansê wê di rengê de wê li hemberî wê, xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Wê bîna ser ziman ku wê, ne maharet û ankû giring bê ku ew ji her tiştê re wê, şîroveyekê werênê. Di wê temenê de wê felsefe wê bi xosleta xwe ya lêpîrsînê wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê, ketina hemberî hev a ol û felsefeyê û ankû dijberîya wê, di rengê de wê di wê nûqteyê de wê xwe bide dîyarkirin. Di mijare felsefeya demê de wê, di rengê de wê, di wê rengê de wê ji du aliyên ve wê lêpîrsînê wê bi wê re wê bikê. Ew jî wê di çerçoveya têgîna xwezayî de bê û aliyê din wê li gorî jîyanê û weke wê hebûna wê ya bûjenî û fîzîkî rastîtiya wê bê. Di wê çerçoveyê de wê li ser têgîna weke ya humanîstê wê rûmet û sîyane mirov, wîn û azadîya mirov û hwd re wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê dema ku wê ji aliyê mirov wê were nerîn wê demê wê maf û azadîya mirov wê bi wê re wê derkeve li pêş. Weke rengê

hizirkirinê û nerfina wê a nû wê xwe di wê demê de wê, felsefe wê, di wê çerçoveyê de wê bi renekê nû ê zanînê re wê bide dîyarkirin. Ji zanîna xwûdê wê bi ber zanîna mirov û serdestîya zanîna mirov ve wê di awayekê de wê di nava jîyanê de wê bi aqil û felsefeya ronansansê û dema wê re wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliye wê yê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê miajre lêpîrsînê wê, bi wê re wê li ser şêwayên wê yên weke bi zanistî, û felsefeyî ên aqılmeşandinê weke bi ser têgîhên rasyonalityê û hwd re wê di renekê de wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin. Têgînên descartes ên weke bi felsefeya rasyonel û xosletên lêpîrsînê ên şikparêzîyê û hwd re wê di renekê de wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Felsefe wê, wê zanîna ku wê pêşbixê wê di renekê de wê weke ku mirov wê, dibînê wê hemû zanîna ku wê were ser ziman wê di di awayekê de wê bikê berlêpîrsînê de. Di wê, çerçoveyê de wê, li ser temenekê xwezayî wê bikê ku ew wê werênê ser ziman ku ew çawa di renekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Zanîna demê wê, di wê rengê de wê, wê, li ser ya ku ew dihê ser ziman re wê weke ku em bi rêgeza descartes û hwd a lêpîrsînê û şikparêzîyê ku wê pêşbixê wê di wê rengê de wê bi wê re wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Şikparêzî wê xosletê wê yê bi demê re ku wê di wê demê de wê pêşkeve wê li ser wê çerçoveyê de wê bi hinek xoslatan wê were dîtîna ku wê were ser ziman. Di wê temenê de wê descartes wê bi wê têgîn û şêwayê şikparêzîyê wê bi temen û çerçoveyek rasyonel wê li wê were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê, di çerçoveya felsefeya xwe ya xwezayî de descartes wê rasyonelismê û şikparêzîyê wê di renekê de wê bigîhênê hev û wê bi wê re wê şêwayekê hizirkirinê wê werênê ziman.

Ew wê di şêwayekê lêpîrsîner de wê, ew wê bikê. Minaq wê, di aqılmeşandîna wî ya bi şikparêz de ku wê weke navê wê dîtîna wî wê were bi lêvkirinê wê gotîna wî ya bi rengê 'ez dihizirim wê demê ez hema' wê, di wê çerçoveyê de wê weke gotînek ku wê di xwe de wê weke argûmana hebûna xwe wê bi ahawênê û wê biwê re wê temenê hizirkirinê wê biafirênê re wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Lê pîrsînên weke bi hizirkirinê wê di wê temenê de wê, xwe bi şêwayekê wê bide dîyarkirin. Şêwayê hizirkirinê wê bi wê re wê, bi zanînê û rengê wê re jî wê xwe di renekê de wê, bide dîyarkirin wê bi wê re wê, were lê hizirkirin.

Têgîna şikparêzîyê a descartes ku ew bi temenê xwe yê rasyonel dihênê ser ziman, şewayê aqılmeşandinê û têgihên wî yên li ser gotina aqilê zanyarî ên bacon û hwd wê di wê çerçoveyê de ku mirov wan li rex hev werênê ser ziman wê, di awayekê de wê çerçoveyek fahmkirinê wê bi xwe re wê di awayek de wê weke ku wê bidina dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê, realism û rasyonalisma ronansê û ankû ya dema ronansê wê dîmenê wê yê fahmkirinê wê xwe bide dîyarkirin. Di wê rengê de wê montagne wê lli ser xwezayê mirov bi navika xwe re wê bixwezê wê fahmbikê. Da-vincî wê, rêûresmên heywan, nebat, mirov û di dewama wê de wê bi xêskirina makinayan û dîmenekê teknikî û hwd re wê were dîtin ku wê were ser ziman. bi heman rengê macihavalli wê, li ser rêveberîyê, hêzê û rewşa avakirina rêveberîyekê bi hêz a di wê temenê de wê çawa wê li gorî xwe wê di wê temenê de wê weke ku wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa nebatan ku wê li wê were lê hizirkirin wê bi dîmenekê wê hem weke hewldanaka bi fahmkirina xwezayê wê bide dîyarkirin û hemjî wê di dewama wê de wê weke rewşek bi xwezayîya wê re w pênasebikê re w werênê ser ziman bê. Di wê warê de wê botanikên weke Otto Brunfels (1488-1534), Hieronymus Bock (1498-1554), Leonhard Fuchs (1501-1566), John Gerard (1545-1607) û hwd wê, weke gelek botanikên din wê di wê warê de wê bi hizrên xwe yên ku wê werênina ser ziman re wê, derkevina li pêş. Kesên bi wê rengê wê di wê temenê de wê, di regekê de wê, bi hewldana pênasekirina xwezayê re wê werina dîtin.

Li ser wê temenê wê dema ku em li rewşa zaneyên ku wê di wê warê de wê hizrên xwe li ser têgînek botanikî û ankû xwezayê wê pêşbixin. Ew dixwezî ku ew xwezayî di regekê de wê fahmbikin û ew bi wê re hizrên xwe werênina ser ziman. Lêkolînên botanikî wê dema ku em li wan binerê wê di dema ronansê wê di serî de wê du ermanc wê di temenê wê de wê xwe di regekê de wê weke ku wê bidina dîyarkirin. Hem di nava botanikên europî ên dema ronansê de bê û hem jî ên li li kurdistanê û herêmê ku wê bibin ên weke dinwerî û hwd de wê li ser temenê hem wê ew şînayî minaq wê, kêrî çî wê were ku ew bi temenekê tendurustî û hwd ew ji wê bi têgînek tendurustî ji wê sûdbigirin wê bibê. Di demên serdema navîn û berî wê de wê li ser têgînen simyagerî û hwd de wê, têgihên ontolojikî, vegotinî û ankû wê weke bi têgîna 'afsûna şînayîyan' û hwd re wê di regekê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê bê lê hizirkirin.

Berhevker John Parkinson (1567-1650) wê, di 'paradisi in sole' di 1629ê û *Theatrum Botanicum* i 1640 de wê, bahsa şînayîyan wê di wê temen de wê bikê û wê di rengê de wê, ji wan aliyan ve jî wê, bi şîroveyna wê werênê ser ziman. Gaspard (Casper) Bauhin (1560-1624) ku wê di salên li dora 1623ê de wê, xabate xwe ya bi navê '*Pinax Theatri Botanica*' wê binivîsênê wê di wê de wê bi wê rengê wê li dora 6000 cûreyên ku ew kifşdikê wê di wê de wê werênê ser ziman. Wê di awayekê qatagorizekirinê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Matthias de L'Obel (1538-1616) ku wê weke hem botanikekê wê were nasîn û hem jî wê weke bijîşkekê bê wê, dixabate xwe ya bi navê '*olanum tuberosum*' de wê bikê ku ew dîmenkê wan ji darêjka wan bikê wê di rengê de wê bi wê re wê, ew wê bixwezê wê werênê ser ziman.

Bi heman rengê wê dema ku em di dewama wê de wê li wê dinerin wê Andrea Caesalpino (1519-1603) wê bi xabatên xwe yên li ser temenê botanikî wê bixwezê ku ew wê li ser pergalek 'sonomiskî a botanikî' wê bixwezê pêşxistinekê bi wê rengê ew bi wan re wê pêşbixê. Di xabate xwe ya bi navê '*De Plantis libri XVI* (1583)' de wê, li ser wê bisekinê ku wê çawa wê cûreyê wan ji hev cihê bikê û wê bi wê re wê yên xwezayê û ne xwarinê wan ji hev cihê bikê.

Jean (Johannes) Bauhin (1541-1613) wê weke hem botanikekê û hem jî bijîşkekê wê di 'baxçeyê Lyon'ê de wê, botanikê wê demezrênê û wê, xabatîya wî ya bi navê '*Historia Plantarum Universalis*' wê li wir wê binivîsênê piştî mirina wî di sale 1650ê û wan de ku wê bibê êdî wê were weşandin. Wê li ser temenê ji hev cihêkirina bi xwezayî wê, mijare botanikê wê bi têngînek dîrokî û pêvajoyên wê yên wê bi hizirkirinê wê werênê ser ziman. Hinek hizrên wî di rengê de wê dema ku mirov li wan dinerê wê, têngînên weke yên peresendinê wê di mejiyê mirov de wê li ser rewşa pêşketina şînayîyan û hwd re wê di mejiyê mirov de wê karibê bide şaqdankirin.

John Ray (1627-1705) de wê, li ser wê temenê botanikî wê bihizirê û wê heta wê demê wê, hem hizrên ku ew hatina ser ziman wê di berçav de wê derbas bikê û hem jî wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê wê, pergalek botanikî a hemdem wê di awayekê de wê temenê wê biavêjê. Di wê warê de wê, hizrên John Ray wê di rengê de wê, çerçoveyek pergali wê bi xwe re wê, li ser temenekê fahmkirinê wê weke ku wê biafirênê.

Di aslê xwe de wê, dema ku em li kijan botanikî dinerin wê dibînin ku wê di awayekê de wê weke ku wê, têkiliyek wan wê bi berpapel

tendurustê ve wê hebê. Wê di wê temenê de wê li ser wê temenê wê bi darêjk û ankû formulên ku ew ji wê derdixin wê bi armancên başkirinê û baştirkirinê wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê bi wê re wê li wê bihizirin.

John ray wê di rengê de wê mijare botanikê wê di temenekê baş ê pergali de wê hilde li dest û wê, çend xabatên wî yên ku ew di dewama hev de wê li ser botanikê û aliyên wê yên cihê wê binivîsê wê bibin. Hin xabatên wî yên ku wê werina nivîsandin wê di wê temenê de bin. Ew wê, *Catalogus Plantarum Anglia*(1670), *Methodus Plantarum Nova* (1682), *Historia Generalis Plantarum* (1686), û hwd de wê binivîsê û wê li ser wê re wê, werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê were dîtin ku wê, botanikerên weke Michel Adanson (1727-1806) wê, li ser têngîna 'malbate şînayîyan' wê bihizirin û wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Wî xabate xwe ya bi navê 'Familles des plantes' wê, di sale 1763'ê de wê binivîsênê û wê di wê çerçoveyê de wê herê ji hev cihekêkirinekê û qatagorizekirinekê. Ku em li ser têngîna malbatî a şînayîyan bi wê rengê wê bihizirin wê di dewama wê de wê, karibê bahsa hizrên Antoine-Laurent de Jussieu (1748-1836) ku ew di xabate xwe ya bi navê 'Genera Plantarum' ku wî di sale 1789'an de wî ew nivîsandiya dikarê bahsa wê bikê. Augustin Pyramus de Candolle (1778-1841) wê xabatên van botanikên ku ew ku ew li ser têngîna malbatî dihizirin wê berfirehtir bikê di xabate xwe ya bi navê 'Physiologie végétale' 1832ê de ku wê binivîsênê. Ew wê, pirtûkek 'plante fiziolojikî' wê di wê temenê de wê nnivîsê û wê di wê temenê de wê ew wê werênê ser ziman. Wê, xosletên wê yên fiziolojikî wê di wê de wê, bi pêvajoyên wan ên pêşketinê re wê bixwezê ku ew wan fahmbikê û werênê ser ziman. Lê wê, di xabatên Alphonse Louis Pierre Pyramus de Candolle (1806-1893) ku ew wê, di pirtûka xwe ya ku ew di sale 1883'an de wê bi navê 'L'Origine des Plantes Cultivées' re wê ew li ser temenekê pergali a botanikî bi fiziolojikî, erkolojikî, û etnografiskî û hwd re wê, kûr bibê û wê mijare botanikê wê barî rewş û awayekê din ê ku ew di wê de wê kûr bibê.

Mijare botanikê û pêşketinên bi wê re wê, di awayekê de wê, dema ku mirov wê li wê bihizirê wê li ser temenekê xwezayî û şenber wê bi wê re wê were dîtin ku wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê, ne tenê wê ji aliyê hebûna wê ve lê wê, ji aliyên weke hevgirtinên wê yên bi biolojikî, kimyewî û hwd ve jî wê di wê temenê de wê bi wê re

wê were lê hizirkirin. Pêvajoyên weke ji têtînen weke yên simyayî li yên kimyayê ku wê bi bibin wê bi wê re wê di rengekê de wê bibin.

Di awayekê de wê, ji serdema navîn û pê de wê di wê temenê de wê tişt wê bi aliyên xwe yên hebûnî re wê, weke bi temenekê aqilî û rasyonali wê were dîtin ku wê li wê were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê, bi awayekê di demên berî dîrokê û yên piştê ên şariştaniyê de jî wê dema ku wê mirov wê bi tēja xwe bê û ankû bi aliyên din bin wê fêrî azmûnkirina bi wê bê. Wê bi wê re wê tiştê wê çawa wê, ji wê sûdbigirê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Minaq wê tiştên weke bi hevgirtinî û ankû weke bi 'sentezî' û hwd ku wê çêbikê û wê, bi wê bikê ku ew başkirinan wê bikê wê di wê çerçoveyê de wê bibê. Li nava hev kirina du tiştan weke ji xwezayê û bi wê re wê weke 'çêkirina dermanan' ku wê bibê wê, di wê çerçoveyê de ev wê têtînekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Gihîştina zanîna bi xoslet û nitelika tiştên heyî di wê temenê de wê bi wê re wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê, gihîştina xoslet û nitelikên tiştê wê ne tenê wê weke bi hizrî bê û ankû wê weke bûjenîn aqilî û hwd ku wê werê tefkirin û hwd re wê bi wê re wê bibê. Wê bi wê re wê bi tiştên ku ew dibin wê bi wê re wê li wê bihizirin û wê di dewama wê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê li wê were lê hizirkirin.

Di demên ronansansê de wê weke ku wê, di nava têtîhên bi boyaxkirinê ên ku wê, Hans Holbein (1497-1543) wê bide dîyarkirin wê ji aliyekê din ve wê, weke li ser lêbarkirina nîtelikan wê çawa wê bi rengekê aqilî ê morfolojikî û hwd wê bikê wê bê dîtin ku ew wê li ser têtînen copernicos û luther ku ew bi têtînen wî yên terçûmekirina incilê re ku wê bikê re wê werênê ser ziman.

Weke dager wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê çawa wê werina

-----
* Copeland, Herbert Faulkner (1938). "The Kingdoms of Organisms". *Quarterly Review of Biology*

*Finney, D.J. (November 1995). "Frank Yates 12 May 1902 – 17 June 1994". *Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society*.

*Schell, J.; Van Montagu, M. (1977). The Ti-plasmid of *Agrobacterium tumefaciens*, a Natural Vector for the Introduction of Nif Genes in Plants?. *Basic Life Sciences*

*Ereshefsky, Marc (1997). "The Evolution of the Linnaean Hierarchy". *Biology and Philosophy*

*Sattler, R. (1992). "Process morphology: structural dynamics in development and evolution". *Canadian Journal of Botany*

Renner, S.S.; Ricklefs, R.E. (1995). "Dioccy and its Correlates in the Flowering Plants" (PDF). *American Journal of Botany*

ser ziman wê di wê rengê de wê, di renekê de wê bi wê re wê, were dîtin ku ew wê, bi şewayekê wê li wê were lê hizirkirin.

Anton Joseph Kerner von Marilaun (1831-1898) wê, di xabate xwe ya bi navê, "The Natural History of Plants, their Forms, Growth, Reproduction and Distribution" ku wê li dora salên 1895 wê binivêse wê li ser 'klon'kirina bi şînayîyên botanikî re wê bixwezê ku ew li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Diwê demê de wê li ser şînyan wê di wê rengê de wê li deverên cihê wê çawa wê, baştir wê şî bibin û ankû li deverên biind û yê nizm wê çawa wê, bibin wê li ser wê bisekinê. Wê di wê demê de wê hewldanên ku wê bi wê were xwestin ku ew were lê gihiştina li 'metaliyaliya' şîniyê wê were dîtin ku wê zêdetirî wê bi wê re wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê lêkolîn wê li ser rewşên cihê ên mazinbûnê û zêdetirî ji wê girtinê wê, were lê hizirkirin.

Di wê demê de wê were dîtin ku wê gelek 'baxçeyên botanikî' wê werina dîtin ku wê werina pêşxistin û wê mijare çandiniyê û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di renekê de wê weke ku wê bibê û wê xwe di renekê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Ev ali wê ji aliyê pêşketina demê ve ku mirov wê hinekê li ser wê bibêjê wê karibê wê bibêjê ku wê di mijare pêşketina mijare têgihên weke yê xwezayê û ankû naturali, biolojiyî û hwd jî wê di wê demê de wê bibê. Beremberê lêkolîn û bi hizirkirinên li ser rewşa fizîkî wê ji wê aliyê ve jî wê di temenê hev girtina tiştê wê di renekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Tiştê weke ku ew di wê temenê de wê bibê wê ji çî wê bibê wê, di wê çerçoveyê de wê, di renekê de wê hewl were dîtin ku ew li wê were lê hizirkirin.

Di demên piştê wê dema ku wê Darwin wê herê galapagos û wê lêkolînên xwe li ser pêvajoyên şîni û zindiyên wê bikê wê bi wê re wê, di renekê de wê karibê wê fahmbikê. Di wê demê de wê, bi xabate xwe ya bi navê "koka cûreyan" ku wê werênê ser ziman wê balê bikişênê li ser gûharîn û adaptasyona wan. Di wê çerçoveyê de wê, di wê demê de wê, gihiştina hizra peresendinê wê, di dewama wê de wê bibê. Di wê demê de wê, li şûna têgînek weke ya peresendinê Charles Lynell wê weke "navendên afirandinê" ku wê pênasebikê wê di wê temenê de wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Bo ku Darwin di wê rengê de wê, fahmbikê wê, xabate xwe ya bi navê "rêgezên zeolojiyê" wê ji wî re wê bişênê ku ew wê bixwênê.

Piştî wê darwin wê di wê pêvajoya ku wê hizrên xwe wê biafirênê wê, bi John Herschel ku wê li ser xabate Lyell a li ser koka cûreyan ku wê

nivîsandî a 'nepenîya kokê' ku wê hizrên xwe wê werênê ser ziman wê, derfet hevnasînê û nîqaşkiirnê wê bidest bixê. Di wê demê de wê bi wê re wê, mijare 'kokê' wê di wê temenê de wê bi cûreyan û hwd re wê, weke aliyekê ku wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Gotina kokê' wê di renekê de wê, di her demê de wê, ji demên kevnera ve wê, bi temenekê felsefeyî wê were lê hizirkirin. Aristo wê her tiştê ku ew xwediyê xwezayê (koka xwe) bê ku wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê di renekê de wê, weke têngînek ku wê mirov wê karibê wê di renekê de wê di temenê wê serûwana li ser kokê hizirkirinê re wê li wê bihizirê û wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê, dema ku wê li ser teoria peresendinê a darwin ku wê were lê hizirkirin wê nîqaş wê zêdeyî wê li ser têngîna 'seleksiyonê' wê were dîtin ku wê bibê. peleontologên weke Richard Owen û hwd wê li hemberî wê bisekin in û wê nexwezin ku wê herê bikin.

Mijare hebûna dijî û şîndîbê wê, di wê temenê de wê bi wê re wê di demên piştre wê hin bi hin wê, li ser temenê bi hizirkirina xwezayê û fahmkirina wê ya kûr ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin re wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê, çerçoveya hizirkirinê ku wê di wê de wê hin bi hin wê biafirênin wê di renekê de wê, têngînen hebûna hev girtî a fîzîkî bê û ankû têngînen din ên weke her cûre bi qatagoriyî xwediyê xwezayê xwe ya navendî bê û hwd wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Ji demên ronansê û pê de wê, ev aliyên bi zanyarî ku wê pêşkevin wê êdî wê hin bi hin wê temen û çerçoveyek hizirkirinê wê di renekê de wê were dîtin ku wê biafirênê. Wê di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê mijare hebûnê a ku em wê dikarin wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirin.

Weke ku wê çawa ku wê bi têngîna humanismê re wê li ser mirov wê bi têngîna gihiûştina li wê xwezayê wê were lê hizirkirin wê ev di nava tiştên din de jî wê di renekê de wê weke aliyekê ku wê di şewayekê de wê êdî wê mirov wê karibê wê bi kirpênê bê. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê, were dîtin ku wê karibê wê li wê were lê hizirkirin.

Di mijare felsefeya demê de wê hizrên şenber ku wê bi çavdêriyê wê bîn pêşxistin wê bi dîmen û çerçoveyek zanyarî wê di wê çerçoveyê de wê êdî wê pêşkevin û wê encamên ku mirov li wan bigihijê wê bi wê re wê were dîtin ku wê bibê ku mirov wê karibê wê, fahmbikê û wê weêrnê ser ziman bê. Di wê warê de wê hem lêkolîn û hem jî wê ji aliyekê din ve

wê, di renekê de wê weke aliyekê wê yê din wê xwe mijarên kifşkirinên ku wê bibin wê hem hev temem bikin û hem jî wê di dewama wê de wê çerçove û bingihê hizirkirinên ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê êdî wê werina lê hizirkirin wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê êdî wê biafirênin. Ev jî wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re wê weke ku wê biafirênê.

Ji pêvajoyên hizirkirina felsefeyê li yên zanist û zanyariyê û hwd wê, di wê temenê de wê êdî wê di dewama wê de wê were dîtin ku wê bi wê re wê bi kifşkirin ku ew dibin re wê, xatek pêşketinê wê bê dîtin ku wê bibê û wê biafirê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Di mijare Zanîna ku wê piştî ronansê wê pêşkeve de wê, di wê temenê de wê, ya şenber û di awayekê de wê, bi xwezayî wê, wê li wê were lê hizirkirin. Mijare xwezayê wê, bi wê re wê bi hebûna heyî û dîyar a wê re wê, weke çavkaniya wê ya hizirkirinê wê di dewama wê de wê ji wê re wê were wê dîtin ku wê biafirênê bê.

Mijare xwezayê wê piştî demên ronansê û pê de wê jî wê bi wê re wê derkeve li pêş. Wê weke nûqtetek ku wê heya mirov wê bide ser xwe û wê ji nûqteyên aqilê hizirkirina rûniştî ku wê dûrbikê û wê bide dîyarkirin wê xwe bi wê re wê di renekê de wê bide dîyarkirin.

Şîroveyên xwezayê wê di wê çerçoveyê de wê, pêşî wê di awayekê de wê bi wê rengê wê, bûjen, û rewşên wê yên fizîkî û hwd ku wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê, werêna kifşkirin wê xwe bi wê re wê bidina dîyarkirin.

Di wê rengê de wê dema ku em li rengê hizirkirinên demê û mijar û çavkaniyên wê dihizirin wê di renekê de wê di xwe de wê şewayekê hizirkirinê ê teybet wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Di wê demê de wê mijarên civakî wê zêdetirî wê derkevina li pêş. Têgînên weke yên bi wîna azad û hwd wê bi wê re wê werina dîtin ku wê derkevina li pêş bin. Gotina wîna azad ku wê heta wê demê wê di bin dîmenekê teolojîkî de wê weke dilgirtî wê were û bimênê wê piştî wê demê wê bi serê xwe wê weke gotinek azad wê derkeve li pêş. Azad gotina gotina azadiyê û ankû gotinên din ên weke yên wîne û hwd wê bi wê re wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê were dîtin ku wê bibê.

Dema serdema navîn wê di rengê de wê weke ku wê çawa wê bi pêşveçûnên weke yên bi faodalismê û hwd re wê, pêşkeve û wê, ji yên demêmn kolederî û hwd wê dîrkeve wê di dewma wê de wê demên ronansê jî wê bi awayekê wê, ji wê rewşa faodali wê bi derketin û dîrketinê re wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di destpêkê de wê, mijare faodalismê wê di wê temenê de wê, piştî demêmn kevnera wê, pêşketina wê, aliyekê wê yê wê yê civakî, afrîner û şoreşgerî wê di destpêkê de wê hebê. Wê di serî de wê, di çerçoveya wê pêşketina wê de wê dawiyê li dema kolederî wê werênê.

Wê di nava wê têngîna olî de wê ew jî wê weke xwediyê wê bê û wê bi wê re wê weke 'xwedî maf' bê. Wê, di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di wê temenê de wê hemû kole jî wê weke mirov wê bi wê re wê bibin û wê bi wê re wê, bina xwediyê wê mafê ku ew mal û semyan di dest de biafirênin û berhev bikin. Di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê çanda ku wê biafirê wê herkesek wê di wê nava wê bendên girêdanê de wê bi wê re wê, bibê û wê, bi mafên ku ew bi wê dibin re wê were herêkirin. Mafê jîyanê, hebûnê û hwd wê weke mafên ku wê hê di wê demê de wê bi awayekê de wê bidest niqaşkirinên wê were kirin bê.

Civaketiya demê wê di wê temenê de wê, demên ku ew di xwe de wê bijî wê, bi çanda xwe û hwd re wê, di rengê de wê, derkeve li pêş. Li gorî ya berî xwe wê li pêştir û pêşketîtir bê. Di wê temenê de wê, bi wê re wê, di rengê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Em çendî ku wê, dema ku em ji wê aliyê ve wê li mijarê binerin ku em demên serdema navîn weke demên li şûn binavbikin jî lê wê di rengê de wê, bi pêşketina xwe ya ku ew didina dîyarkirin re wê, di rengê de wê xwe bi wê re wê bidina dîyarkirin. Pêvajoyên têrbûnê ên ku ew di wê de dibin wê, êdî wê di rengê de wê, bi xwe re wê bijê wê li ser wan re wê, weke pêşketinek ku wê bi ezmûnên demên kevnera ên aqil re wê, dibin wê, di dewama wê de wê, weke pêşketinek li pêş jî wê ji aliyekê ve wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê demê de wê, têngîna baweriyê wê, di rengê de wê, bi hundurîn û derveyîya mirovî re wê, weke temenê hizirkirinê wê biafirênê. Baweriyê stabilizeyê û aqil wê tevgerê bi xwe re wê di zikhev de wê werênin. Piştî serdema navîn û encamên wê re wê, dema ku wê dem wê were dema ronansê wê êdî wê bi aqilê felsefeyê re wê, ew wê di dewama wê de

wê, li wê were lê hizirkirin. Lê felsefeya ronansansê wê, şoreşa ku wê li ser wê re wê bikê wê êdî wê di renekê de wê êdî wê bi wê re wê, di awayekê de wê, aqil û bi wê gûharînên bi pêşketina mirov re wê di dewama wê de wê bi wê re wê bi mirov re wê bidina jîyankirin. Berê mirov wê hertimê li mirovbûna mirov bê û ev jî wê di renekê de wê di dîmenekê de wê bi felsefeyî wê xwe di temenê pêşveçûnên aqilî û hwd re wê bide dîyarkirin.

Pêşketina zanyariya felsefî û ankû zanistê ji dema ronansansê û pê de

Felsefe wê bêgûman wê di wê demê de wê bi wê re wê, destpêkek giring û dîrokîwê bibê û wê destpêkê ku mirov wê çendî ku wê bi navaroka wê re wê fahmbikê wê di dewama wê de wê çawa wê bi awayekê û şewayekê demî wê xwe di renekê de wê bi wê re wê, di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin wê derkeve li pêş. Ew jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Weke ku wê di nava zanistên xwezayî ên weke botanikê, biolojiyê, antropolojiyê, dîrokê, û beşên din ên felsefeyê û hwd re wê bibê. Wê di dewama wê de wê hizirkirinên nû jî wê, xwe di renekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê bidina dîyarkirin.

Di mijare felsefeyê û lêpîrsênên ku wê bi temenekê mantiqî û raayonali wê werina kirin û ankû şîroveyên demkî ên empirîkî û hwd ku wê werina kirin wê di wê temenê de wê armanca wan ew bê ku ew bigihijina ya rasttir bê. Di wê temenê de wê, şîroveyên felsefeyê wê bi temenekê xwezayî wê were dîtin ku wê temenekê wê yê baş wê bi wê re wê biafirê û wê derkeve li pêş. Di mijare felsefeya xwezayê de wê di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Felsefeya xwezayê wê bi hemû aliyên wê yên fîzîkî, bûjenî û hwd re wê bê xwestin ku ew were fahmkirin.

Di demên kevnera de wê, epikurîsî, haraklitî, demokritî û hwd wê, di renekê de wê bixwezin ku ew xwezayê û gerdûnê ku ew çawa heya û li ser çi rêgezê ew pêşdikeve wê fahmbikin. Hizrên platon û aristo wê di wê temenê de wê, di renekê de wê xwediyê çerçoveyek fahmkirinê bin. Di warê zanînê de wê, di demên ronansansê de wê zanistên xwezayî wê derkevina li pêş û wê weke ku wê gelilei wê werênê ser ziman wê zimanê wê weke bi tîgînên matematîkê û descartes wê bi tîgînên geometriyî û hwd wê bi zêdeyî wê di wê temenê de wê bikin ku ew li ser wê re wê bihizirin û wê di fahmkirina wê de ew pêde herin.

Di mijare zaninê de wê, hebûn û çerçoveya wê ya fîzîkî û nefîzîkî wê, bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirin û wê werênina ser ziman. Felsefeya xwezayê wê, di wê çerçoveyê de wê, aliyên wê yên fîzîkî wê ji ya demên kevnera û serdema navîn a têgiha fîzîkê wê hinekê di nûansê de wê cihê bê. Wê têgîna fîzîkê wê bi temenekê bûjenî wê zêdetirî wê bibê xwediyê kirpendinekê. Di demên kevnera de wê, têgîna fizika dinamikî wê di dîmenekê de wê weke ku wê bi têgihên weke yên arşimed, ouklid û hwd de wê, were dîtin ku wê bibê. Di serdema navîn de ku mirov ji kijan aliyê ve wê li wê binerê wê bi wê re wê karibê wê bi rehetî wê bi wê re wê kifşbîkê ku wê çawa wê, di awayekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di awayekê de wê, dikarê wê bi wê re wê fahmbîkê û wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeya demê wê zêdetirî wê dîmenekê fizika dînamîkî wê bi wê rengê wê bi xwe re wê, bide dîyarkirin. Li rojhilat bi têgînên merwanî, xwarisme, dinwerî, ismailê cizirî, el-battanî û hwd re wê, were dîtin ku wê ji têgînek fîzîkî a dînamîkî wê bi ber ya mekanîkî ve wê, were çûyin wê bibê. Wê, di wê temenê de wê, hizirkirinên ku wê bibin wê zêde wê bale mirov wê bikişênin. Wê têgîna cebirê û hwd wê, di wê çerçoveyê de wê, navaroka hizirkirin astronomîkî cihbigirê. Wê bi wê re wê çerçoveyek hizirkirinê wê bi xwe re wê hin bi hin wê werênê ser ziman. Metamatika xwarismî û ya dinwerî û heta ya el-battanî wê di wê warê de wê, dîmenekê zelal û berfireh wê karibê bide me.

Weki din wê li rojhilat jî wê were dîtin ku wê bi felsefeya fîzîkî re wê, ji aristo û poteleme û heta corpnicos wê were dîtin ku wê pêvajoyek hizirkirinê a bi temen wê bibê. Copernicos wê di rengekê de wê, were dîtin ku ew di felsefeya xwe de wê, gavek zêde giring û berfireh wê bide mazin bide avêtin. Wê fizika dinamik wê temenkê wê rêgezên wê bixwezê ku ew bi têgînek geometrikî li wê bihizirê û wê fahmbîkê û wê werênê ser ziman. Hizrên wî yên bi gelemperî ku ew dihênê ser ziman wê di xwe de wê destpêkekê wê bihawênin û ew destpêk wê weke şoreşekê wê piştî wî were bi navkirin. Sedema wê jî heya. Ber ku wê bi temenekê zanistî jî wê hinek têgihên ku em dikarin weke bi destpêkê werênina ser ziman wê hebin.

Kapler û gelilei û hinek jî newton wê temenê wê yê hemdem wê û rengê hizirkirina wê ya dîyar wê bidina çêkirin û wê werênina ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, di wê warê de wê, bi çerçoveyek kûrbûnê a bi zanîni wê çêbikin û wê, di hizra xwe de wê, çerçoveyek dîrokî wê werênina ser ziman.

Felsefe û zanistitiya dema ronansansê wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin.

Di felsefeya serdema navîn de wê çerçoveya kûrbûnê wê bi temenekê metafizîkî, ontolojikî û hwd ku wê bibê wê, ji wê aliyê ve wê fêdeya wê bibê ku ew wê, bi girêdenê dîyalektîkî a hundurînê û derveyî ku wê Hegel û piştî marks wê werênê ser ziman wê temenê wê biafirênê. Ev jî wê di wê çerçoveyê de wê, di temenekê hişmendî û zêhnî de wê bibê. Gotinên weke yên 'hişmendî' û 'zêhnî' wê pêwîst bin ku ew bi serê xwe ew di awayekê de wê werênina ser ziman. Wê wateyên ku ew ji wan gotinan werina fahmkirin wê di destpêkê de wê ya hişmendîyê weke ku wê di kurdî de wê wateyê bide me wê, ji derve bi vekirbûnekê û fahmkirinek bi wê temenê a kûrbûnê ku wê bi xwe re wê werênê ser ziman bê. Lê ya zêhnê ku wê ji aliyekê ve wê dîmenekê wê jî bi xwezayî di xwe de wê bihawênê lê wê di xwe de wê weke xwediyê şewayekê fahmkirinê bê. Ev wê di wê temenê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê rengê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê di demên serdema navîn de wê, mijare mantiqê û rasyonalismê di awayekê de wê derketina wan a li pêş wê di aslê xwe de wê ne belesebeb bê. Wê ji wê aliyê ve wê temenê wê hebê. Ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê aliyekê wê yê fahmkirin wê hebê. di mijare fahmkirinê de wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di mijare felsefeyê de wê, dikarê wê fahmbikê û wê werên ser ziman ku wê mantiq weke ku wê el-dinwerî wê werênê ser ziman wê di temenekê fenomenolojikî de wê çawa wê kûrbûnekê wê biafirênê wê bi wê re wê, werênê ser ziman. Suhrewerdî wê bi têgihiştinek rasyonalî wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Li rojava wê, hizirkirinên descartes û heta leibniz wê di wê warê de wê karibê li ser awayekê wê bi kirpênê. Wê di wê temenê de wê, mijare

----

* Hall, Marie Boas (1994-01-01). The Scientific Renaissance 1450-1630. Courier Corporation

*Rose, Paul Lawrence (1973). "Humanist Culture and Renaissance Mathematics: The Italian Libraries of the Quattrocento". Studies in the Renaissance

*Norman, Richard (2004). On Humanism. Routledge

felsefeya mantiqê wê, derxina li pêş. Lê ji demên ronansê û pê de wê têngîna mantiqê ku wê derkeve li pêş wê hinekê din wê razbertir wê bibê. Wê di wê demê de wê bi zimanê wê yê matematikî û û ankû cebirî hwd re wê, pêşkeve û wê, çerçoveyek fahmkirinê wê biafirênê. Cebira xwarismî wê bi wê re wê xwe barî demên hemdem wê bikê.

Fizika dinamikî wê di wê temenê de wê piştî el-battanî û copernicos wê gav bi gav wê bi xwe re wê şoreşek zanistî û zanyarê wê bide çêkirin. Û her ku wê dem wê bi wê re wê têve wê werê wê bi hizrên ku wê weke kapler bê, gelilei bê, bruno bê, newton bê û hwd ku wê werênina ser ziman re wê, li ser wê temenê û bi hişmendiyek xwezayî wê derkeve li pêş. Ji wê demê û pê de wê, di aslê xwe de wê, weke ku em bi rengê hizirkirina demên serdema navîn ku em dikarin zêdeyê gotina 'zêhnê' wê derxina li pêş wê bi wê xate pêşketinê re wê êdî wê zêdetirî wê gav bi hav wê, ya 'hişmendiyê' wê were dîtî ku wê bi wê re wê xwe di reng û awayekê de wê bide dîyarkirin û wê derxê li pêştir. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Ronans wê heta wê demê wê bi pêşveçûnên hizrî re wê êdî wê temenê xwe wê çêbikê. Ber ku wê rengê hizirkirina wê ya zanyarî wê zêdetirî wê li ya demên kevnera a berî demên serdema navîn wê were wê êdî wê ew wê weke ku wê jinûve wê zêdetirî wê werina kifşkirin û wê bi wê re wê êdî wê di awayekê de wê derkevina li pêş. Û wê bi wê re wê temen û bingihêkê baş û zanînî û felsefeyî wê di hemdemiya demê de wê biafirênin. Jinûve kifşkirina wan hizran wê ne weke wê di wê temenê de bê ku ew weke wan barî wê demê were kirin bê. Wê weke rengna herikinên demê ku wê weke minaq di têngînên weke felsefeya humanismê û hwd de wê bibê û wê derkeve li pêş re wê xwe di reng û awayekê de wê bide dîyarkirin û wê werênê hanîn li ser ziman. Mirandola û hwd wê, bi temen û têngînek humanismî wê hizrên platonikî û hinekê jî yên aristotiyê wê kifşbikê û wê di çerçoveya fahmkirin û pêşketina demê de wê li gorî xwe wê bigihênê li xwandinekê. Her wusa wê, di wê rengê de wê zaneyên demê wê derkevin û wê pêşkevin. Wê gotina 'xwezayê' û 'zanistê' a bacon ku ew wê werênê ser ziman wê, di wê çerçoveyê de wê bale mirov wê bikişênê. Di wê çerçoveyê de wê têngîna xwezayê wê di rengekê de wê xwediyê şewayekê fahmkirinê ku ew tiştê weke wê û ankû weke xwe bi xwe wê bibînê, fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Lêpîrsînên nava rewşa bûjenî û biriqîna wê, di wê temenê de wê çendî wê di levkîrin û heviyekiyekê de bin ku wê bi mantiqî û rasyonali û hwd wê bi şewayekê bibin wê ji wê aliyê ve jî wê wateyek wê ya ku em wê kifşbikin û wê werênina ser ziman wê hebê.

Di mijare levkîrinê û levnekîrinê de wê, mijare ahengê, heviyekiyê, lêhatinê û hwd wê, weke têtîna rêgezî wê xwe di wê rengê de wê bi wê re wê bidina dîyarkirin. Ew jî wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di mantiqê û ankû rasyonalmê de gihiştina 'rastiyê' û ankû b têtînek emprikî li wê gihiştinê bikê wê, di wê demê û temenê de wê derkeve li pêş.

Emprisism wê hinekê jî wê giringiyê wê bide têtînek pozitivist ku ew li ser wê temenê wê û wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Gotina john locke a bi nav û rengê "tabula rasa" û ankû 'lewhaya vala' wê di wê temenê de wê, xwediyê çerçoveyek fahmkîrinê bê. Wê gotinê wê bi tememî wê mirov dikarê wê ji şûnpyekê ku ew bi wê bûya wê fahmbikê? Wê dema ku wê bi têtîna 'lewhaya vala' wê werê ser ziman wê minaq wê weke zaroyek ku ew weke xêva wê bi tememî ew vala bê û ew ti tişt di wê de nebê û ew weke piştî ku ew bi azmûnkîrinê xwe yên jîyanî, çavdêrî û ceribandîna xwe yên li ser wê temenê heyîbûnê hebê ku ew bijî re wê, werênê ser ziman.

Di awayekê de di çerçoveya mijare me de ya ku em ji wê bigirin û wê fahmbikin wê bi kirin û ankû pîretika jîyanî û hwd re wê azmûnkîrin wê bibin û wê bi wê re wê, hin bi hin wê weke ku ew valahî wê were û tiştî bibê. John locke wê di xabate xwe ya bi navê "*An Essay Concerning Human Understanding*" de wê, li dora 1689'ê wê binivîsênê de wê, bixwezê ku ew di wê çerçoveyê de bi têtînek kirinî wê çerçoveya wê di rengê de wê xêzbikê û wê werênê ser ziman. Aliyên wê yên wê yên metafîzîkî ku ew bi wan dihizirê ku ez wan dênima aliyekê wê, aliyên wê yên din ên ku ew bi têtînek kirinî û azmûnî wê li wê dihizirê wê karibê wê, weke aliyêna ku mirov di wê nûqtayê de wê di çerçoveya mijarê de wê werênê ser ziman bê. Wê mijare têtînek weke 'hizrên ji bûyinê' ku wê bixwezê bi temenekê rasyonali bixwezê ku ew li gorî xwe wê 'pûç' bikê wê li ser wê bisekinê û wê bi wê re wê hizrên xwe wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Li ser têtîhên weke bi têtînen 'sor', 'tahm', 'gilover' û hwd re wê, bi têtînek 'sedem û encamê' re wê li wê bihizirê û wê li ser wê re wê hizrên xwe wê di wê çerçoveyê de wê werênê ser ziman. Di 'pirtûka wê ya dîyem' de wê, hizrên rasyonalmê ên weke yên descertes û hwd ku

ew wê, di renekê de wê bahsa 'jibûyinê hatina hizran' wê bikê wê li ser wan wê bisekinê û wê di reng û awayekê de wê redbikê. Mijare sehan wê di wê temenê de wê weke çavkaniya derkkirinê wê di renekê de wê, weke ku wê bixwezê wê derxê li pêş. Li gorî Locke wê her tişt wê bi tozê wê hebê û ew weke niteliyek ku ew bi hev ve digirê bê. Weki din wê, werênê ser ziman ku ew nitelik wê derfet wê bide me ku em bûjenên heyî derkbikin wê wê derfetê wê bi wê bide me. Li ser wê temenê wê, li mijare aliyên nitelikan ên ku ew mirov li wan bihizirê wê bihizirê wê bi wê re wê 'di zêhnê me de afirandina hizran' wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê bixwezê ku ew wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Li ser wê re wê li bûjen û nitelik, xoslet û teybetmendiyên wan wê li wan wê bihizirê û wê bi wê re wê, di renekê de wê bixwezê ku ew hizrên xwe werênê li ser ziman.

Locke wê di wê çerçoveyê de wê mijare têtîna emprisismê wê di wê rengê de wê bi temenekê lêpirsînî wê bi wê re wê werênê ser ziman. Lê weke wî hizrên hume jî wê hizrên xwe wê dema ku wê werênê ser ziman wê li ser temen û çerçoveyek hizrî a di wê rengê de ku wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman re wê, di awayekê de wê bibê. Ew wê di wê temenê de wê bi têtîna felsefeyî a 'ji ya tevlihev bi ber ya hesan ve' û ankû 'ya telihev' û 'ya hesan' wê bi serê xwe wê çawa bin wê li wê bihizirê. Li ser temenekê bi têtîna sedemê û hwd re wê mijare têtîldaninê a bi hişmendî û ankû hizrî û hwd re wê çawa bê wê, li wê bihizirê. Mijare têtîna bandûrî a sedemê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku mirov wê dikarê wê fahmbikê wê bi wê re wê, di awayekê de wê, weke ku wê li wê bihizirê. Hizrên hume wê di wê temenê de wê, dikarê wê di wê çerçoveyê de wê li ser sê rêgezan di dewama wê de wê werênê ser ziman. Ya pêşî wê 'rêgeza şibînê' bê ku wê, di wê temenê de wê tişt wê weke wê û li wê bişibihê bê wê, karibê bi wê re wê bikeve têtîliyê ahengbar de. Weke ku kesek wê tiştê wê weke gulekê wê bibînê ku ew dît wê bi wê dîtîne wê di derbarê wê gula fîzîkî de wê hizrekê wê di meji de wê bide çêkirin. Di wê çerçoveyê de wê dîmen û ankû wênayê bi dîtîne girtîne ê wê gulê wê bi wê re wê di rengê şibandinê de wê bi wê re wê di têtîliyê de bê. Ji aliyekê din ve jî wê bi têtîna têtîliya nava hebûnan a weke bi rêgeza li rexbûna hev' re wê karibê wê li wê bihizirê bê. We jî wê, di rengê, weke di nava dem û mekanê de wê cemhevbûna wan û ankû têtîliya wan ya bi mekanê û hwd re a bi hev re wê ji xwe re wê bikê mijar. Tiştê wê dema ku wê nêzî mirov bikê wê bê sedema wê ku mirov wê bibênê û li wê bihizirê. Ya ku

ew bi mekanî dûr me bê û ji dîtina nerîna me dûr bê wê mirov wê nikaribê wê, bibînê û wê fahmbikê. Di wê temenê de wê, dîtîna şenber û ya ku ew dikeve çerçoveya wê dîtîna de ku mirov wê dibînê û dikarê wê kifşbikê bê. Di wê çerçoveyê de wê tiştek ku ew dûr mirov bê û mirov wê ji dûr ve binerê û nizanibê ku ew çî ya û çawaya wê, di wê temenê de wê, ew ji aliyê me ve newê zanîn ku ew çî ya û çawa ya. Wê di wê temenê de wê têkiliya wê bi mekanê û demê a bi hev re wê, bi wê hebûnê re wê hebê.

Ji aliyê din ve wê weke rêgeza sedem û encamê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Li gorî wî bûjenek bi sedemî têkilidar bê wê, xwediyê mêylekê bi wê ve bê.

Weke ku wê bi hizrên hume re wê were dîtîna wê bi zêdeyî wê mijarên felsefeyî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, di wê çerçoveyê de wê li ser temenekê xwezayî wê bê dîtîna ku wê çawa wê di wê çerçoveyê de wê were lêpîrsîn. Di awayekê de wê, mijarên lêpîrsînê wê ev wê ji aliyê felsefeya demê ve wê ev mijar wê di rengekê de wê were dîtîna ku wê bi temenekê xwezayî û bûjenî û hwd re wê were lê hizirkirin. Descartes wê di mijare felsefeya rasyonel de wê di wê çerçoveyê de wê, li ser têgînek bûjenî-fizîkî re wê di zikhev de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di awayekê de wê weke ku wê werînê ser ziman. Hizrên descertes wê di rengekê de wê, tenê wê di çerçoveya têgîna rasyonelîtiyê de wê, werênê ser ziman wê di zane min de wê nikaribê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ew mijare hizrên xwezayî wê ne di temenekê aristotayî de lê wê bi têgînek rakendî û hwd re wê weke ku wê bixwezê wê werênê ser ziman. Lêpîrsînê wî yê li ser wê têgîna xwezayê û heta bi gotina 'xwûdê' wê bi xwe re ku wê bikê wê intibayê wê bi mirov re wê di reng û awayekê de wê bidina çêkirin. Her wusa bi têgîna xwe ya ferhengî gotinê ku ew bi wateya wê re jinûve biafirênê û salixbikê û wê werênê ser ziman jî wê, weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê, li wê bihizirê bê. Ew wê, mijare felsefeyê rasyonel wê, di awayekê de wê, bi bûjenî û fizîkî wê, bi wê temenê xwezayî wê şîrovebikê. Dixwezê ji ya razber bi ber ya şenber ve di dîmenekê de wê

-----
* Bietenholz, Peter G.; Deutscher, Thomas Brian (2003). *Contemporaries of Erasmus: a biographical register of the Renaissance and Reformation*

* Stephens, J(1990)., *Individualism and the cult of creative personality, The Italian Renaissance*, New York,

bihizirê. Yan jî wê bi têtîna xwe ya ferhengî wê, ji temen ve wê, salixkirinê bi temenekê şenberî wê ji temen ve bi wê temenê bikê û wê di fahmkirinê de wê bi ber wê ve wê herê.

Di wê temenê de wê, mijare hebûna fîzîkî wê di wê demê de wê ji wê aliyê ve wê, ji gelek aliyan ve wê were lê pirsîn. Bi zanîna tiştê û hebûnê re wê têtîna şikparêzîyê a descertes wê di wê rengê de wê, derkeve li pêş. Yanî wê, di wê temenê de wê, dema ku em zanînekê û ankû weke wê tiştêkê wê hildin em wê hema weke ku ew ji me re dihê gotin û ankû weke ku ew dihê ser ziman wê nehilde. Wê karibê wê li wê bipirsê. Di demên hemdem ên piştê wê di întîbayek ku wê têtîna rasyonelîsmê descertes ku wê weke ji wê têtîna şikparêzîyê wê dîr ku wê bixwezê wê were ser ziman wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê ku mirov wê werênê ser ziman. Ku wê çendî wê di gelek xabatên li ser de wê, bi gotinên weke 'ez dihizirim wê demê ez hema' re ku wê kirpendinên ku wê werina ser ziman wê bibin jî lê wê ji aliyekê din ve wê, di wê temenê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ji aliyekê din ve jî wê di aslê xwe de wê dema ku mirov wê hizrên descertes bixwênê wê, dema ku em çendî têtîna wî ya rasyonelî wî hildina li dest jî lê ku em ji wê têtîna şikparêzîyê û ankû gûmanê wê dîr wê hildina li dest wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê nêvî bi nêvî wê felsefeya wî weke ji holê û ji fahmkirinê wê were dîrkin bê. Di wê temenê de wê, bi têtînên xwe yên ku ew, di 'ferhenga felsefeyê' a ku ew dinivîsê de wê ji aliyekê ve wê dema ku mirov li wê dihizirê wê kifşdikê ku ew dixwezê wê di wê temenê de wê jialiyê xwe ve wê salixbikê û wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di serî de wê werênê ser ziman û wê fahmbikê bê. Ev wê, di wê temenê de wê, weke şewayekê hizirkirinê ê metodolojikî wê, di warê fahmkirina zanînê, şewayê bi wê gihiştina zanînê û fahmkirina xwezayê û hwd de wê biafirênê.

Di wê temenê de wê di wê rengê de wê, aliyên wê yê ku ew bi wê re wê di wê temenê de wê bi zêdeyî wê di çerçoveya têtîna zanîna demê de ku wê xwe bide dîyarkirin wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re ewê li wê bihizirê û wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di mijare felsefeya descertes de wê, dema ku em di wê temenê de wê li wê dihizirin wê, hinek hizirkirinên wî yên ku ew li ser gotina xwûdê re

ku ew dikê wê dikarê wê, ji wê aliyê ve wê bikirpênê. Bi gotinên ku ew dihênê ser ziman wê ji aliyekê ve wê bixwezê ku ew têtîgînên ku ew weke razber û yên şenber û hwd wê di nava wan de wê, cihêkirinê wê bide çêkirin. Wê di wê çerçoveyê de wê bi aliyê şenberîya xwezayî û ya hebûna heyî û hwd re wê êdfî wê li ser temenekê rasyonal re wê bixwezê ku ew wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê nûqtayê de wê rastîtî wê, weke rêgeza pêşî a têtîgihîştina wî ya rasyonal bê. Ew wê bi wê re wê bixwezê ku ew wê, di wê temenê de wê têtîgîna mekanikî wê di wê temenê de bi hebûnek xwezayî ku ew dikarê were fahmkirin re wê derxê li pêş. Ji wê aliyê ve wê, bi şikkirinê û hwd re jî wê bixwezê ku ew aliyê zanînê ê zanyarî wê li ser wê çerçoveyê wê derxê li pêş bê. Ji aliyê têtîgîna zanyarî ve ku em bi wê temenê felsefeya wî li wê bihizirin wê ji wê çerçoveyê ve wê, ew wê çerçoveyek û bingihêkê hizirkirinê wê bi wê re wê, bixwezê ku ew wê, di wê temenê de wê, werênê ser ziman. Zanîna zelal û ankû zanina saf wê di wê temenê de wê, di rengê de wê, xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Mijare zanînê û zanistitiyê wê, di wê temenê de wê, di wê temenê de wê xwe bi wê re wê, di awayekê de wê dema ku em li ser wê çerçoveyê re bi hizrên descertes re jî wê li wê bihizirin wê, bi gotina şikê û ankû şikkirinê re wê, di wê temenê de wê, bi zêdeyî wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Ew dikê û dixwezê ku ew şêwayekê bi wê rengê ji aliyê xwe ve wê bide çêkirin û li wê bigihijê. Di nava wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê, di wê çerçoveyê de wê bide dîyarkirin ku wê mijare gihiştina zanîna saf ku wê bi têtîgihîştina zanîna rast karibê were fahmkirin û hwd re wê, di wê çerçoveyê de wê bi hizra wî re wê derkeve li pêş.

Di nava hizrêa hume de wê têtîgîna aqılmeşandina enduktivî wê, were dîtîn ku wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin. Wê bi têtîgînek argûmanî wê, di çerçoveya rêgezêk giştî de wê, bi wê re wê bikê ku ew bigihijê li şêwayekê fahmkirinê. Li gorî hume ya ku wê, bi rêya

-----

* Chomsky, Noam (1966). *Cartesian Linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought*. New York: Harper & Row

*Burke, P(1990)., "The spread of Italian humanism", in *The Impact of Humanism on Western Europe*, ed. A. Goodman and A. MacKay, London

*Cottingham, John; Williams, B., eds. (1996). "Sixth Meditation: The existence of material things, and the real distinction between mind and body". *Descartes: Meditations on First Philosophy: With Selections from the Objections and Replies*. Cambridge Texts in the History of Philosophy. Cambridge: Cambridge University Press

sehên me wê were qaydkirin wê derkeve li pêşîya ya bi qaydên xêva me. Wê di dewama wê de wê, mijare çawa tevgerînê wê bi wê re wê, li ser temenekê sehî û hîsî ku wê bi wê re wê bikê ku wê, weke têngînek temenî wê li wê bihizirê wê bi wê re wê were dîtin ku wê bibê. Ew mijare xwezayê wê çendî ku wê di çerçoveyek sazûmanî de wê bikê ku wê lê bihizirê jî lê wê di wê çerçoveyê de wê nikaribê bi tememî li lê nêz bibê re wê, bixwezê ku ew li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, mijare sazûmana xwezayê wê bi sazûmana aqil û hevqirtina bi wê re wê, li ser wê temenê wê di renekê de wê bixwezê ku ew wê derxê li pêş. Di wê çerçoveyê de ku mirov wê, bi gotinekê wê werênê ser ziman wê weke ku mirov wê karibê wê bibêjê ku em xwezayê wê weke ku em berê û ankû nûha dibînin wê di pêşarojê de wê ne wusa wê bimênê û mirov wê nikaribê wê bi wê rengê wê li wê bihizirê bê. Wê li wê encamê wê lli şûna bi aqilmeşandinekê wê bi 'derhanînen enduktivî' re wê, bixwezê ku ew li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Li gorî wî, xweza bi awayekê teqez û ku mirov nikaribê li wê nîqaşbikê ew me, bi pêwîstî û me bi ber darazkirinekê û wê hîskirina wê ve dikîşênê û dibê' re wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman.

Ew wê li ser wê temenê wê bi têngînek sedemî ku wê li gorî têngihên weke mantiqê pozitivist, şikbarîyê û rasttîyê ku mirov wê li wê bihizirê re wê, di renekê de wê werênê ser ziman. Li gorî wê hertimî wê rûdaw wê bibin û ew rûdaw wê bi yên berê ve girêda û di dewama wan de wê bibin' re wê werênê ser ziman. Li ser wê temenê wê bi têngîna sedemê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Ew têngîna xwe ya teorikî a sedemgerî wê li ser pêvajoya qiritikî a ber bûyinê, ya çêkerîyê û yaqînkirinê re wê bi temen bikê û wê werênê ser ziman.

Wê ji aliyê têngîna mantiqê pozitivist ve jî wê mijarê wê di wê rengê de wê hilde li dest. Wê weke 'A wê karibê bibê sedema B'yê' re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Weki din wê di dewama wê de wê, mijare 'sedema kirinî' ku wê li wê bihizirê wê li ser niyet û kirinên mirov û hwd re wê, hilde li dest. Wê di wê çerçoveyê de wê mijare xûyan û hwd jî wê bikê ku ew li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Di dewama wê bi têngîna kirinî a sedemî re wê, li rex ya rasttîyê wê bi nirx û daraza wê û hwd ve jî wê ji aliyekê şubjeyî ve wê li ser wê bisekinê û wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Di xabate xwe ya bi navê "An Enquiry Concerning the Principles of Morals" wê li ser wê aliyê rewîstî û ankû etikî û hwd re wê kûr bibê wê mijare biryarên rewîstî

û hwd wê, di dewama wê de wê weke hinek têtîh û têtînen ku ew bi wê li wan dihizirê û dixwezê ku ew wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Weki din wê li ser mijare 'estetikê' û ankû têtîna 'sempatikê' û hwd re wê, hizrên xwe wê werênê ser ziman. Têtîhên weke 'xweşikatiyê' û têtîna darêjkê a bi wê ku mirov wê karibê wê derkbikê û wê fahmbikê wê bi wê re wê bixwezê wê, werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê mijare ya zewkê bê û ankû ya li xoşa mirov diçê û bingihê wê yê bûjenî ku wê çawa bê û çi bê wê hilde li dest û wê di dewama wê de wê di renekê de wê weke ku wê werênê ser ziman.

Mijarek din ku wê bi zêdeyî wê liser wê bisekinê wê ya 'wîna azad û bi wê têtîna 'determinismê' bê. Bi rêgezên fizîkî wê bixwezê ku ew çerçoveya wê xêzbikê û wê werênê ser ziman. Ji aliyê hizrên wî yên ku ew di çerçoveya têtîna 'rêgezên fizîkî' de wê werênê ser ziman wê weke ku wê were hanîn li ser ziman jî wê ji newton wê di renekê de wê bi bandûr bibê. Mijare azadiyê û pêwîstiniyê wê di wê nûqtayê de wê bi hev re wê hilde li dest û wê çawa wê hev wê di awayekê wê li hev wê bihoyin wê bixwezê ku ew wê fahmbikê.

Weki din wê, mijare sedemê û rasyonalityê wê bixwezê ku ew werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê, mijare sedemê û rasyonismê wê li ser xwestek û kirinên me ku ew di çerçoveyek rasyonel de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman re wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Weki din wê ew têtîna rasyonelîst a hume wê di têtîna wî ya di çerçoveya 'dîroka olê' de ku wê bi têtînek çandî, derûnî û bi teybetî antropolojîkî û hwd re wê hilde li dest re wê, di awayekê de wê were ser ziman re wê bide dîyarkirin. Ew di temenê baweriyê de wê, weke ji ya nayê zanîn tirsandinê wê pênasibikê û wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di şîroveyên xwe yên di çerçoveya 'xweza, ol û hwd de ku wê hilde li dest de wê, mijarê wê di awayekê de wê bi wê çerçoveyê wê hilde li dest.

Di çerçoveya hizrên wî yên li ser olê de wê, weke bi têtînek gnostîkî ku ew dihilde li dest wê were pênasikirin. Wekî din wê bi têtîna pyrrhonism' de wê, weke di çerçoveya redkirina dogmayan' de wê, hizrên wî were dîtin ku wê were ser ziman. Wê ji aliyê hizirvanên ku wê hizrên hume wê şîrovebikin de jî wê ew weke bi temenekê pyrrhonist' wê were were pênasikirin. Dêra skostisk jî wî weke bi 'bêsedeqatiyê' wê tohmetbar bikê û wê, li hemberê hizrên wî bisekinê.

Hizrên hume wê dema ku mirov wê li wê binerê wê weke ku wê, di xabate xwe ya bi navê 'lêkolînek li ser xwezaye mirov' ku wê werênê ser ziman wê, bixwezê ku ew di wê temenê xwezayî de bigihijê ya rastitiyê. Wê, di têgîna xwe xwe de wê, ji aliyekê ve wê zanyariya felsefeyî wê derxê li pêş.

Hume wê di felsefeya xwe de wê weke ku wê were dîtin wê gelek mijarên ku ew wê, di wê demê de û ankû wê di dema wî de wê werina nîqaşkirin wê li ser wan wê hizrên xwe wê bi çerçoveyek berfireh re wê werênê ser ziman. Li vir wê dema ku em hizrên hume dixwênin wê dibînin ku ew wê weke ji navê xabate wî ya bi navê 'di derbarê xweza olê de danûstandinê' ku wê li dora salê 1779'an de wê biweşênê de wê, di rengekê de wê, balê wê bikişênê li ser wê, wekî din wê di xabate wî ya din a bi navê 'lêpîrsînek li ser nerîna mirov' ku wê di wê demê de wê binivêse wê di wê de wê mijare azmûnên me wê, di wê çerçoveyê de wê hilde li dest.

Di wê temenê de wê, ji aliyekê ve wê ji wê aliyê ve wê aliyekê giring ê hizra zanîna hume wê giring bê ku em di wê nûqtayê de wê li ser wê bisekin in û wê fahmbikin û wê karibin wê werênina ser ziman. Ew jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê şewayê de wê fahmbikê.

Di mijare zanîna wî de wê, bixwezayê ku ew bi temenekê zanyarî ew bigihijê 'rast' û ankû 'rasttir'. Di wê çerçoveyê de wê, ev wê weke xosletekê hizirkirina demê wê xwe di wê rengê û demê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Hume wê mijare dîtinê, pêşnuma û salixkirinê di temenekê darêjkî de ku wê karibê were fahmkirin wê ji xwe re wê bikê mijar. Di wê temenê de wê, zanîn û çavkaniya wê, di wê rengê de wê li wê bihizirê. Wê bi wê re wê hizra xwe wê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê di nava hizirkirina xwe de wê xwezayê wê, weke çavkaniyek bingihînî wê di wê temenê de wê li wê bihizirê û wê, dema ku mirov wê di nava xwezaye xwe de wê bigihêjê hizra olî û hwd wê, bi çî sedemê û hwd bê wê li ser wê bisekinê. Ev wê weke aliyekê wê yê ku wê mirov wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê bi fahmkirina bi xwezayî de wê, hume wê, salixkirina xwe ya ku ew li ser wê temenê dikê de wê ji mirov re wê ew bi zanîni wê pêşniyarê wê bikê ku mirov li bêhîtan pêbawer nekê. Wê di wê temenê

de wê her tişt wê di rengekê de wê, ne bi awayekê bêhîti ku ez bêjim bibe û wê bibê bê.

Bi heman rengê bacon jî wê di wê temenê de wê dema ku ew aqılmeşandina xwe wê dikê wê di wê de wê bixwezê ku ew bide nîşandin ku wê di aslê xwe de wê, derfeta li wê têgihiştinê wê hebê û ew wê ne weke bêhîtekê bê. Wê, di wê çerçoveyê de wê, zanînê wê ji temenekê ku ew lingê wê ji ardê qût û birrî wê bikê ku ew ji aliyê xwe ve wê xilas bikê.

Locke ku wê bi têgîna 'tabula rasa' ku wê mijare xêva vala wê di rengekê de wê werênê ser ziman wê, di wê temenê de wê ji aliyekê ve wê weke ku wê bixwezê ku ew balê bikişênê li ser wê, aliyê bi fahmkirinê. Di wê temenê de wê mijara azmûnkirinê wê bi wê re wê derxê li pêş, ku ew çendî wê ji aliyekê ve wê, mijare xwezayê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê.

Di awayekê de wê hume wê dema ku wê mijare bêhîtan wê hilde li dest wê ji wê aliyê ve wê bi awayekê rastîn û mafdar wê hilde li dest. Ew jî wê ew bê ku wê bêî ku mirov wê bi wê bikeve nava hewldanaka fahmkirinê û lêpîrsînekê wê bikê û wê bi temenekê bawerîyî ku wê ew wê pêbawerbikê. Di wê temenê de wê ji baweriyê bi ber yaqiniyê bi zanînê ve wê herê. Wê di wê temenê de wê, di pêvajoyekê de wê tişt wê bibê. Wê minaq di nava xwezayê de wê bi dewrûdayimiya wê de wê, çawa wê di rengekê de wê weke ku wê bibê bê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Hume wê di awayekê de wê, dema ku wê bahsa olê wê, bi bawerî ku wê çendî wê weke aliyekê ku mirov wê bi derûnî wê weke pêwîstiya wê hebê jî lê ew wê li ser temenekê xwezayî û bi fahmkirinê re wê xwezê wê di dîmenekê de wê werênê ser ziman. Wê, di wê çerçoveyê de wê mijare fahmkirina xwezayê û olê wê bi hev re wê hildana li dest û ankû gotina ol û xwezayê wê bi hev re wê di wê temenê de wê bi wateya wan wê bi hev

-----
*Chomsky, Noam (1966). *Cartesian Linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought*. New York: Harper & Row

*Garber, Daniel; Ayers, Michael (1998). *The Cambridge History of Seventeenth-Century Philosophy*. Cambridge, England: Cambridge University Press

*Gottlieb, Anthony (2016). *The Dream of Enlightenment: The Rise of Modern Philosophy*. Allen Lane.

* Burckhardt, Jacob. *The Civilization of the Renaissance in Italy* Archived September 21, 2008, at the Wayback Machine (trans. S.G.C. Middlemore, London, 1878)

re wê hizirkirina wê ya ku ew dikê jî wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Li ser wê temenê wê bi têtînek xwezayî wê dema ku wê mijare ol û baweriyê wê hilde li dest wê bi awayekê wê serî li têtîna argûmanê û birhankirinê bi temenekê fahmkirinê ê bi sedem û encamê û hwd re wê ew wê hilde li dest. Wê di wê çerçoveyê de wê, dema ku ew wê gotina olê wê şîrove dikê wê bi temenekê xwezayî wê hilde li dest û ew wê werênê ser ziman. Di mijare fahmkirina bi xwezayê re wê, di wê temenê de wê têtîna xwezayê wê û sedemê wê bi hev re wê, di rengekê de wê werê dîtîna ku wê derkevina li pêş.

Ew mijare têtîna bêhîtan wê ji ya rêgezên xwezayî wê bi serê xwe wê weke têtîna bi têtîna bin. Ew wê di wê temenê de wê şîrove û salix dikê û wê dihênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, mijare ya xwezayî û ya serxwezayî wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Li gorî wî bo ku wê her tişt wê bi temen û têtînek serxwezayî ku ew karibê were fahmkirin wê pêwîstîya herikinek ji rêzê a xwezayî wê hebê. Ber ku wê ya serxwezayî wê xwe li ser wê re wê, di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin û wê bi têtîna wê bikê. Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê, di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê, li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di wê çerçoveyê de wê, mijare hume wê bi felsefeyê wê hinekê wê, weke mijarek teybet wê xwe di wê temenê de wê bi hizrên wî re wê xwe bide dîyarkirin bê. Wê weke ku wê bi keseyetîya xwe wê rêgezên nerînî wê serûbin bikê wê di dîmenekê de wê bi xwe re wê, werênê li berçav.

Di mijare têtîna ramiyarê a demê de jî wê di wê rengê de wê bi wê re wê ew wê were dîtîna ku wê di awayekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê demê de wê weke ku wê, bi hizrên grotius, bodin û hwd re wê bi gelek hizirvanên demê re wê civak, ramiyarî û hûqûq û hwd wê werênê ser ziman. Hume wê, mereqa xwe wê li ser serwerîya hûqûqî li ramiyariyê re wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê çawa wê, ramiyarî wê bixwezê ku ew serwer bibê û wê, di wê temenê de wê karibê wê, di awayekê de wê li gorî xwe wê sererast bikê wê, di wê tememê de wê ew weke xem, û meraqa wê ji aliyekê ve wê biafirênê.

Ber ku wê mijare hûqûqê wê di wê demê de wê, weke aliyekê sererastkirinê bê û wê di wê demê de wê ev wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê wê di wê temenê

de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê li ser têngîna hûqûq û ramyariyê re wê, 'hêza cihêkirinê' 'navendîtîya adamî' û hwd wê hilde li dest û wê giring bibînê. Wê bi wê re wê, mijare milkiyeta teybet jî wê hilde li dest. Di wê temenê de wê, bahsa bi sînorkirinekê wê bi wan re wê bikê.. Di dewama wê de wê, mijare erk û hêza oldaran a demê wê bi sînorkirina wê re wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Ew wê, di wê demê de wê bê sedema ku wê bertekên tund wê di awayekê de wê li hemberî wî di wê demê de wê rûbidin. Dêra skotisk wê di wê demê de wê, li hemberî hizrên wî ên ku ew di wê temenê de wê, bisekinê.

Di dewama wê de ku em bahsa têngînên wî yên li ser aboriyê wê bikin wê di 'ceribandin û lêkolînan' xwe wê li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê hizrên xwe wê, di regekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê, di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê fahmbikê bê. Bi teybetî wê bi hizrên xwe yên ku ew bi nîqaşî li ser ramyariyê re wê werênê ser ziman re wê li ser aboriyê, enflasyonê, bazirganiya derve, û hwd de wê hizrên xwe wê, di regekê de wê were dîtîna ku ew wê werênê ser ziman. Hume wê, mejuyek wî ya kesî a ku ew ji çîna rêveber ku ew dihê wê hebê û ew di wê temenê de wê, di wê warê de wê, dema ku ew wê hizrên xwe wê werênê ser ziman wê ew temen û nûqte jî wê, weke faktorek giring ku wê rengê hizirkirinên wî yên ku ew dihênê ser ziman wê di dema wî de wê bide dîyarkirin. Vajî locke wê hume wê, bawernekê ku wê milkiyeta teybet wê weke mafekê xwezayî bê. Ew li ser çavkaniyên aborî û hwd re jî wê di awayekê de wê bi wê re wê bihizirê û wê hizrên xwe wê di wê nûqteyê de wê bi wê rengê wê werênê ser ziman.

Hume ku mirov wê ji kijan aliyê ve wê li hizrên wî binerê wê weke ku wê Kierkegaard ku wê li ser hume û têngîna wî ya zanînê wê werênê ser ziman wê bi gotina 'aqil wê ne ji bo ku ew me bikê zane, bo ku ew nezanîya ji holê rabikê' re ku wê pênasebikê re wê, di regekê de wê werênê ser ziman. Li ser wê temenê wê, bi têngînek zanînî wê mijare zanyariyê wê derxê li pêş. Têngîna hebûnparêzîyê a Kierkegaard ku ew dihênê ser ziman wê bi temenek rasyonali a teolojikî re wê werênê ser ziman. Ew wê zanîna xwe ya ku ew dihênê ser ziman wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Li ser zanîna demê re wê, piştî wî re wê, di rengekê de wê li giştîya ewropa wê, di awayekê de wê were dîtin ku wê, aqil û zanîn wê derkeve li pêş. Aqil wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin.

Di awayekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê bi hizrê filosofên weke hume, locke, descertes û heta rousseau, vico, grotius, bodin û hwd wê, karibê wê di temenê de wê, fahmbikê. Şêwayê rasyonalism, gerdûnîttî û emprisism û hwd wê, weke sê têtgînên giring ku wê di wê demê de wê xwe bide dîyarkirin û wê serwer biboê. Di demên piştire wê, pêşketina idealisma alman wê, di temenekê zêhnî de wê, çendî ku wê weke ku em li ser kant, hegel û hwd re wê karibê kifşbikê ku wê xwediyê bandûrekê jî bê lê wê hertimî wê, di rengekê ku wê bi wê xate pêşketinê re wê weke ne di ahengekê de wê, bibê xwediyê dîmenekê jî. Isalah Berlin wê bi têtgîna dij ronakbiriye re wê, mijarê wê bi gotina xwe re wê werênê ser ziman. Ankû wê weke 'dij-rasyonaliti' wê pênasibikê û wê werênê ser ziman (çav:Berlin, Isaiah. 2013. "Hume and the Sources of German Anti-Rationalism). Di nava hizrên demê de wê, mijare rasyonalismê wê ji kijan aliyê ve wê, hilde li dest wê, ji têtgihên hume, locke û bacon ên emprisist re jî wê bina temen û ji têtgînên weke yên kant û hwd re jî wê bê weke bingihê jî wê fahmkirinê. Wê, mijare bûjenê-fizikê wê di temenekê rasyonali de wê bi çerçoveyek mantiqî ku wê werênê ser ziman wê li ser wê temenê were dîtin ku wê werênê ser ziman.

Di dema ronansê de wê, mijare pêşketina zanistê wê, bi gelek aliyên wê yên ku wê bi zanyariyên fîzîkî re wê, xwe di temenekê de wê bidina dîyarkirin wê bibê. Minaq wê, dema ku em, bahsa têtgîna fîzîkê bikin wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di nava têtgîna felsefeyê de wê, têtgînên weke yên astronomiyê, fîzîkî, tendurustê, biolojiyê û hwd wê, were dîtin ku wê di wê demê de wê bi serê xwe wê weke aliyna ku wê bi zanîni wê pêşkevin wê werê dîtin ku wê bibê. Bi têtgîna tendurustê ku em werênina ser ziman wê, were dîtin ku wê lêkolînên li ser anatomiyê û hwd wê were dîtin ku wê zêdetirî wê xwe di rengekê de wê bidina dîyarkirin. Her wusa wê ev dem wê, di wê rengê de wê weke deme ku wê li ser wê temenê wê bi kifşkirinên wê re wê xwe bide dîyarkirin bê. aqilê rasyonali wê di temenê wan pêşketinên ku wê

bibin de wê kaeribê wê di rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Tabî em di dewama wê de wê divê ku wê werênina ser ziman wê zanyarî wê hin bi hin wê derkeve li pêş. Beşên din ên zanistê wê hin bi hin wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Ji sedsale 17' min û pê de wê, piştî ku wê ji dema barokê wê were derbasbûn û pê de wê, hin bi hin wê di mejî de wê, hişmendiyek xwezayî û çandî wê pêşkeve û wê, di dewama wê de wê, di nava jîyane komî û hwd de wê jîyane komî û têkiliyên kes û komê û ankû kes û kes û hwd wê bi civaknasî, derûnî û hwd wê, werina lêpîrsîn. Lê ev wê pêşî wê demekê pêş-pêşketinê wê bi xwe re wê derbas bikê. Ew jî wê, di wê temenê û awayê de bê ku ew heta ku ev zanist wê pêşkevin û wê di awayekê de wê di nava civakê û hwd de wê werina herêkirin.

Piştî wê êdî wê bi perspektifa wan êdî wê lêpîrsîn, hizirkirin, teorizekirin, pêşxistina hişmendî û têgihîştinên nû wê di dewama wê de wê bibin. Di wê çerçoveyê de wê mijare felsefeyê wê, êdî wê, di rengê de wê bi çerçoveyek zanyarî li ser temeneê çavdêrî, ceribandî û kirinê û hwd re wê, bidest pêşketina wê ya bi temenekê hizrî wê were kirin. Ev jî wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê, di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Aliyekê din jî wê di dewama wê de wê dikarim wê werênima ser ziman ku wê mijare hizirkirinê û pêşketina wê ya bi zanyarî û hwd re wê, weke aliyekê wê yê giring wê were dîtin ku wê biafirênê. Di wê temenê de wê ev wê, xwe bi wê re wê, di rengê de wê bide dîyarkirin. Felsefe û hizirkirina bi wê re wê, di wê rengê de wê, xwe di reng û awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di wê demê de wê ji felsefeyê bûhûrîna li zanîstê wê ne weke demek ku wê bi xwe re wê felsefeyê dawîya dema wê werênê bê. Wê di dewama wê de wê li ser temenekê zanyarî û hizrî û hwd re wê, weke demek serwerîya bi aqil ku wê bi wê re wê pêşkeve û wê, derkeve li pêş bê. Di wê temenê de wê, di her pêşketinê zanyarî de wê, bi ceribandî bê, çavdêrîyê û hwd bê wê, pêwîstîya pêvajoyek fahmkirinê a bi felsefeyî bi wê re wê hebê. Felsefe wê, di wê temenê de wê hem bi teorikî û hem jî wê di wê çerçoveyê de wê çawa wê, ew tişt wê were fahmkirin û karibê wê hildan li dest û lê nêzbûn weke di temenê nixî û hwd de wê, çerçoveya wê ya hizirkirinê jî wê bi wê re wê, di wê rengê de wê weke ku wê biafirênê bê.

Di mijare hizirkirinê de wê, ev wê di wê temenê de wê, bi wê re wê, di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê xwe di rengê de wê, bi wê çerçoveyê re wê, di demên hemdem de jî wê bide dîyarkirin. Wê weke şêwayekê aqılmeşandinê a bi şêwayên nû û yên kûrbûnê û pirrali a fahmkirinê wê xwe bi wê re wê, di wê çerçoveyê de wê bide dîyarkirin.

Mijare zanyariyê û pêşketina wê, di wê demê de wê, êdî wê weke du diyarde û aliyên giring ku wê pêşkevin û wê derkevina li pêş bin. Di wê temenê de wê, di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê, di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê bê.

Felsefe wê dema ku wê têngîna xwezayê wê di temenê xwe de wê, bicih bikê êdî w dêrê û ankû bawergehan wê ji temenê xwe û weke temenekê dîyarkirinê a di helwest û rengê hizirkirina xwe de wê, dûr bikê. Wê êdî wê, ew wê weke aliyê ku wê li şûn bimênin. Di dema nû de wê, şêwayên nû ên hizirkirinê wê bi awayekê zanînî û zanyarî wê pêşkeve. Piştî wê demê ku wê hin bi hin wê zanîna zanistî wê pêşkeve wê, bi wê re wê, têngînên weke 'zanîna zanistî' û 'zanîna nezanistî' û hwd ku wê bi wê jî hev wê werina cihêkirin wê êdî wê pêşkevin û wê di wê temenê de wê di rengê de wê xwe bi wê re wê, di dewama wê de wê bidê dîyarkirin.

Tabî mijare zanîna zanistî û zanîna ne zanistî wê çî bê û ne çî bê ev wê di demên hemdem ên piştre de wê derkeve li pêş û wê weke mijarek ku mirov wê pêwîst bê wê bi serê xwe wê weke mijarek teybet wê di çerçoveya zanîna zanînê de wê hilde li dest û wê werênê ser ziman bê. Mijare zanînê wê, ji wê demê û pê de wê. dikarê wê bi sê pêvajoyan ji dema ronansê û pê de wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Yek wê dema ronansê ku wê felsefe bi temenekê xwezayî û hwd wê bidest lêpirsînê wê bikê û wê bi wê re wê xwe bigihênê zanîna zanyarî û hwd. Dem û pêvajoya duyem wê di wê temenê de wê, dema duyem ku wê zanîna zanistî û hwd wê êdî wê pêşkeve bi temenekê ceribandinê û hwd û ev wê, çerçoveyek fahmkirinê a rastînî wê bi xwe re wê bidest afirandinê wê bikê bê. Dema sêyem wê dema zanîna zanyarî ku wê di demên pirr piştre ên hemdem de wê bi zanist û zanyariya wê re wê li ser temene element, fenomen, diyarde û lêkolînên bi ceribandinê, çavdêriyê û hwd

de ku wê bibê. Di wê demê de wê, lebratuwar wê hin bi hin wê pêşkevin û wê temenekê zanistî wê bi xwe re wê êdî wê bidest afirandinê wê bikin.

Tabî mijarên weke geometriyê û metamatikê wê bi teybetî wê weke aliyna zanîna ên giring ku wê mirov wê di wê nûqteyê de di dewama wê de wê karibê balê bikişênê li ser wê bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, ev zanin wê di wê çerçoveyê de wê, weke di dewama pêvajoya pêşketina şoreşa zanistê û hwd de wê, bibê û wê, rengê pêşketinên demên hemdem wê di wê rengê de wê bi xwe re wê, di reng û awayekê de wê bidina dîyarkirin jî.

Mijare zaninê wê, di awayekê de wê hê di sedsale 18'în de wê, bi têngînên weke yên marksismê û hwd re wê, bê lêpîrsîn. Berî wê demê demê ji descertes û heta hume û hwd wê, ew lêpîrsîn wê temenê wê bi awayekê zanîna wê were afirandin. Piştî wê, lêpîrsînên li ser temenekê metodolojikî û hwd ku wê werina kirin wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Gotina zanîna wê, ji ya felsefeyê cihêyî wê wateyek morfolojikî wê bi xwe re û wê di xwe de wê, weke ku wê bihawênê. Ew jî wê bi kirpendina zanîna û hwd re ku wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê, bibê wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê, li ser mijare aqilê saf û zanîna rastin û hwd re wê, karibê wê fahmbikê bê.

Ber vê yekê wê, di wê demê de wê lêpîrsînên zanîna wê pîrr zêde wê, di temenekê ideayî û bûjenî de wê bibê. Têgîna ideayê a dema ronansansê wê ne weke ya ku wê ji aqilê platon wê derkeve û wê piştî wê di dewama wê de wê bi yê aristo re wê bide domandin bê. Ew wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê, di wê temenê de wê, karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di wê çerçoveyê de wê di çerçoveyê ideayî de wê fahmkirina wê

-----

*Korsgaard, Christine M. (January 1996). "Skepticism about Practical Reason". *The Journal of Philosophy*.

*Kolakowski, L. (1968). *The Alienation of Reason: A History of Positivist Thought*. Doubleday: Garden City.

*Bailey, Alan; O'Brien, Dan (2006). *Hume's 'Enquiry Concerning Human Understanding': A Reader's Guide*. Continuum reader's guides. A&C Black.

*Loeb, Louis E. (2010). "Chapter 6. Inductive Inference in Hume's Philosophy"

zêdetirî wê, di çerçoveyek têgînî a bûjenî û fîzîkî de ku wê bi çavdêrî û biriqîna wê û hwd re wê ji wê bigihijê têgînekê wê, bi wê re wê xwe di temen û çerçoveyek cihê de wê bide dîyarkirin. Her wusa wê, ideaya platon ku wê serwerîya wê bi awayekê li serdema navîn wê bibê û wê di xwe de wê xwediyê hizirkirinê û ponijînekê bê wê, ya dema ronansê wê hin bi hin wê ji wê dixwedebûnê ku wê derkeve û wê bikeve rewşek ku ew ya derve wê bi têkiliya wê ya derveyî re wê fahmbikê re wê xwe bide dîyarkirin. Descartes wê weke ku ew wê, ji aliyekê ve wê kifşbikê û wê bixwezê ku ew bi ferhengî gotinên wê ji aliyekê ve wê, bènê ser ziman. Di têgînên ferhengî ên felsefeyî yên descartes de wê, ji du aliyên ve wê karibê wê bixwênê û wê fahmbikê. Aliyê pêşî wê, bi ya rengê hizirkirina demê û literetura wê ya bi wê were lê hizirkirin a gotinên wê û navarok û kirdeya wan wê çawa bê bi wê re were lê hizirkirin bê. Aliyê din jî wê, çawa wê, di renekê de wê, ya demên berê wê jî wê bi kirpendinên ku ew li ser wan re dikê re wê çawa wê, di renekê de wê, farqe nava wan bi hişmendî û têgihîştinî li ser temenekê zanînî re wê bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê, bixwezê ku ew wê, di renekê de wê, bi wê re wê, werênê ser ziman.

Ronesans wê weke demek nû a bi aqil û pêşketinên ku wê li ser wê re wê bibin re. Wê di serî de wê, dema aqil wê destpê bikê. Wê dema ku em dibêjin dema aqil wê, di wê temenê de wê, salixkirina wê gotinê jî wê bi gotinekê wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê bikê û wê werênê ser ziman. Di demên berî wê demê de jî wê aqil wê hebê û wê derkeve li pêş. Dema serdema kevnera wê weke dema felsefeyê bê. Piştî wê, dema serdema navîn wê weke demek ku wê bi aqil wê pêşkeve bê. Lê dema ronansê wê bi xwe re wê, demek teybet bê ku wê, aqil wê, bikê temenê pêşketina mirov de. Wê fahmkirinê û bi hişkirinê û ankû hişmendiyê wê bi xwe re wê, di reng û awayekê de wê weke ku wê derxê li pêş.

Ji aliyekê din ve jî wê, bi pêşketinên aqilî, çandî, û hwd re wê demên piştre ên hemdem jî wê, di reng û awayekê de wê, pêşkevin. Wê temenê wan wê biafirê. Di dewama wê de wê, mirov wê bi zanînê wê, pêşkeve, xwe perwerde bikê û wê, bi wê re wê, jîyane xwe wê bijî. Wê, dema ku wê aqil dakeve li jîyanê û wê bi jîyanê û fahmkirina mirov re wê hevdîtin û hevnasînê wê bikê êdî wê bi hev re wê, zawaca ku wê çêbikin re wê bi wê re wê pêvajoyên pêşketinê wê mirov êdî wê bijî. Dema zanist û zanyarîyê wê li ser wê re wê êdî wê bibê.

Pêvajoyên piştî wê demê ên ku em dikarin wan li wê bihizirin wê weke demên hizirkirinê û bi wê re ên bi zanyarî û hwd ên kûrbûnê bin. Bi felsefeyê bê, zanyarî û ankû bi zanistên din ên ku wê bi demê re wê êdî wê pêşkevin wê, pêvajoyên pêşketinê wê bi wan re wê hem kûrbûnek bi aqilî wê bikî û hem jî wê bi wê re wê rengê pêşketina wê xwe bide dîyarkirin. Civake dema zanîne û pêşketina wê berî hertiştê wê bibê û wê biafirê û wê derkeve li pêş.

Felsefe heta ku ew li ser temenekê xwezayî xwe bi azmûn, çavkanî nekê û negihênê têgînek çavdêrî û ceribandinê ku ew bi wê fahmbikê wê nikaribê temenê bûhûrîna li zanyarîyê wê biafirênê. Ev jî wê weke aliyna ku wê di encama hizirkirina aqilê dema ronansê û piştê de ku wê êdî wê hin bi hin wê pêşkeve û wê derkeve li pêş bê.

Çavkanî:

- *Sohm, Philip(2001). *Style in the Art Theory of Early Modern Italy* (Cambridge: Cambridge University Press,
- *Osborne, Roger (2006). *Civilization: a new history of the Western world*. Pegasus Books.
- * Saalman, Howard (1993). *Filippo Brunelleschi: The Buildings*. Zwemme
- * Stephen Greenblatt(1980), *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*, University of Chicago Press,
- *Haskins, Charles Homer(1927), *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge: Harvard University Press,
- * Allen Debus(1978), *Man and Nature in the Renaissance*, Cambridge: Cambridge University Press,
- *Tanner, Marcus (2009). *The Raven King: Matthias Corvinus and the Fate of his Lost Library*. Yale University Press
- *Cronin, Vincent (1969), *The Flowering of the Renaissance*,
- *Ergang, Robert (1967), *The Renaissance*
- *Johnson, Paul (2000). *The Renaissance: A Short History*.
- *Ruggiero, Guido(2015). *The Renaissance in Italy: A Social and Cultural History of the Rinascimento*, Cambridge University Press,
- *Hay, Denys and John Law(1989). *Italy in the Age of the Renaissance 1380-1530*. London: Longman,
- *Kjeldstadli, Knut(2000). *Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget*. 2. utg. Oslo: Universitetsforlaget,
- *Farrell, John (2006). "The Science of Suspicion". *Paranoia and Modernity: Cervantes to Rousseau*. Ithaca, NY: Cornell University Press
- *Lewis, Rhodri (2014). "Francis Bacon and Ingenuity". *Renaissance Quarterly*
- *Albrow, Martin(1997), *The Global Age: state and society beyond modernity*, Stanford University Press
- *Starn, Randolph (1998). "Renaissance Redux". *The American Historical Review*

•
Abdusamet Yigit. Kurdistan, cizirabota, 2019